The text contains the < mUla > only

मनुस्मृतिः

प्रथमोऽध्यायः

< mUla> (स्वयंभुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे ।
मनुप्रणीतान्विविधान् धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ 1 ॥)
मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः ।
प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् ॥ 1 ॥
भगवन्सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वशः ।
अन्तरप्रभवाणां च धर्मान्नो वक्तुमर्हसि ॥ 2 ॥
(जरायुजाण्डजानां च तथा संस्वेदजोद्भिदाम् ।
भूतग्रामस्य सर्वस्य प्रभवं प्रलयं तथा ॥ 2 ॥
आचारांश्चैव सर्वेषां कार्याकार्यविनिर्णयम् ।
यथाकामं यथायोगं वक्तुमर्हस्यशेषतः ॥ 3 ॥)
त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयंभुवः ।
अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रभो ॥ 3 ॥
स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः ।
प्रत्युवाचार्य्य तान्सर्वान्महर्षीञ्छ्रूयतामिति ॥ 4 ॥
आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ 5 ॥
ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।
महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥ 6 ॥

योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।

सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्बभौ ॥ 7 ॥

सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।

अप एव ससर्जादौ तासु वीजमवासृजत् ॥ 8 ॥

तदण्डमभवध्दैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।

तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ 9 ॥

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।

ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ 10 ॥

(नारायणपरोव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् ।

अण्डस्यान्तस्त्विमे लोकाः सप्तद्वीपात्र मेदिनी ॥ 4 ॥)

यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।

तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते ॥ 11 ॥

तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम् ।

स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्विधा ॥ 12 ॥

ताभ्यां स शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे ।

मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानं च शाश्वतम् ॥ 13 ॥

(वैकारिकं तैजसं च तथा भूतादिमेव च ।

एकमेव त्रिधाभूतं महानित्येव संस्थितम् ॥ 5 ॥

इन्द्रियाणां समस्तानां प्रभवं प्रलयं तथा ।)

उद्वबर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकम् ।

मनसश्चाप्यहंकारमभिमन्तारमीश्वरम् ॥ 14 ॥

महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च ।

विषयाणां ग्रहीतृणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ 15 ॥

(अविशेषान् विशेषांश्च विषयांश्च पृथग्विधान् ॥ 6 ॥)

तेषां त्ववयवान्सूक्ष्मान्षण्णामप्यमितौजसाम् ।

सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥ 16 ॥

यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्याश्रयन्ति षट् ।

तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्तिं मनीषिणः ॥ 17 ॥

तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मभिः ।

मनश्चावयवैः सूक्ष्मैः सर्वभूतकृदव्ययम् ॥ 18 ॥

तेषामिदं तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसाम् ।

सूक्ष्माभ्योर् मूतिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्वयम् ॥ 19 ॥

आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामवाप्नोति परः परः ।

यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः ॥ 20 ॥

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ।

वेदशब्देभ्यं एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥ 21 ॥

कर्मात्मनां च देवानां सोऽसृजत्प्राणिनां प्रभुः ।

साध्यानां च गणं सूक्ष्मं यज्ञं चैव सनातनम् ॥ 22 ॥

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।

दुदोह यज्ञसिध्दयर्थमृग्यजुःसामलक्षणम् ॥ 23 ॥

कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ।

सरितः सागराञ्छैलान्समानि विषमाणि च ॥ 24 ॥

तपो वाचं रतिं चैव कामं च क्रोधमेव च ।

सृष्टिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाःप्रजाः ॥ 25 ॥

कर्मणां च विवेकार्थं धर्माधर्मौ व्यवेचयत् ।

द्वन्द्वैरयोजयच्चेमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः ॥ 26 ॥

अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां तु याः स्मृताः ।

ताभिः सार्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशः ॥ 27 ॥

यं तु कर्मणि यस्मिन्स न्ययुङ्क्तप्रथमं प्रभुः ।

स तदेव स्वयं भेजे सृज्यमानः पुनः पुनः ॥ 28 ॥

हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते ।

यद्यस्य सोऽदधात्सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत् ॥ 29 ॥

यथर्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्तुपर्यये ।

स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः ॥ 30 ॥

लोकानां तु विवृध्दयर्थं मुखबाहूरूपादतः ।

ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत् ॥ 31 ॥

द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ।

अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत्प्रभुः ॥ 32 ॥

तपस्तप्त्वासृजद्यं तु स स्वयं पुरुषो विराट् ।

तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः ॥ 33 ॥

अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ।

पतीन्प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश ॥ 34 ॥

मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।

प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ॥ 35 ॥

एते मनूंस्तु सप्तान्यानसृजन्भूरितेजसः ।

देवान्देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः ॥ 36 ॥

यक्षरक्षःपिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान् ।

नागान्सर्पान्सुपर्णांश्च पितृणां च पृथग्गणान् ॥ 37 ॥

विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ।

उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च ॥ 38 ॥

किन्नरान्वानरान्मत्स्यान्विविधांश्च विहङ्गमान् ।

पशून्मृगान्मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदतः ॥ 39 ॥

कृमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम् ।

सर्वं च दंशमशकं स्थावरं च पृथग्विधम् ॥ 40 ॥

(यथाकर्म यथाकालं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।

यथायुगं यथादेशं यथावृत्तिं यथाक्रमम् ॥ 7)

एवमेतौरिदं सर्वं मन्नियोगान्महात्मभिः ।

यथाकर्म तपोयोगात्सृष्टं स्थावरजङ्गमम् ॥ 41 ॥

येषां तु यादृशं कर्म भूतानामिह कीर्तितम् ।

तत्तथा वोऽभिधास्यामि क्रमयोगं च जन्मनि ॥ 42 ॥

पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः ।

रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥ 43 ॥

अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याश्च कच्छपाः ।

यानि चैवंप्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च ॥ 44 ॥

स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम् ।

ऊष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत्किंचिदीदृशम् ॥ 45 ॥

उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः ।

ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ॥ 46 ॥

अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः ।

पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः ॥ 47 ॥

गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातयः ।

बीजकाण्डरूहाण्येव प्रताना वल्लय एव च ॥ 48 ॥

तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना ।

अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ॥ 49 ॥

एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः ।

घोरेऽस्मिन्भूतसंसारे नित्यं सततयायिनि ॥ 50 ॥

एवं सर्वं स सृष्ट्वेदं मां चाचिन्त्यपराक्रमः ।

आत्मन्यन्तर्दधे भूयः कालं कालेन पीडयन् ॥ 51 ॥

यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।

यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥ 52 ॥

तस्मिन्स्वपिति सुस्थे तु कर्मात्मानः शरीरिणः ।

स्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥ 63 ॥

युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन्महात्मनि ।

तदायं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥ 54 ॥

तमोऽयं तु समाश्रित्य चिरं तिष्ठति सेन्द्रियः ।

न च स्वं कुरूते कर्म तदोत्क्रामति मूर्तितः ॥ 55 ॥

यदाणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्थास्नु चरिष्णु च ।

समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्तिं विमुञ्चति ॥ 56 ॥

एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम् ।

संजीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥ 57 ॥

इदं शास्त्रं तु कृत्वासौ मामेव स्वयमादितः ।

विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादींस्त्वहं मुनीन् ॥ 58 ॥

एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः ।

एतध्दि मत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलं मुनिः ॥ 59 ॥

ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिर्मनुना भृगुः ।

तानब्रवीदृषीन्सर्वान्प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥ 60 ॥

स्वायंभुवस्यास्य मनोः षड्वंश्या मनवोऽपरे ।

सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महात्मानो महौजसः ॥ 61 ॥

स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा ।

चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च ॥ 62 ॥

स्वायंभुवाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः ।

स्वे स्वेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुश्चराचरम् ॥ 63 ॥

निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला ।

त्रिंशत्कला मुहूर्तः स्यादहोरात्रं तु तावतः ॥ 64 ॥

अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके ।

रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ॥ 65 ॥

पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तु पक्षयोः ।

कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी ॥ 66 ॥

दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।

अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम् ॥ 67 ॥

ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः ।

एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तन्निबोधत ॥ 68 ॥

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।

तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ 69 ॥

इतरेषु ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु ।

एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ 70 ॥

यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम् ।

एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ 71 ॥

दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया ।

ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावतीं रात्रिमेव च ॥ 72 ॥

तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः ।

रात्रिं च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ 73 ॥

तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ।

प्रतिबुध्दश्च सृजति मनः सदसदात्मकम् ॥ 74 ॥

मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया ।

आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः ॥ 75 ॥

आकाशात्तु विकुर्वाणात्सर्वगन्धवहः शुचिः ।

बलवाञ्जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः ॥ 76 ॥

वायोरपि विकुर्वाणाद्विरोचिष्णु तमोनुदम् ।

ज्योतिरूत्पद्यते भास्वत्तद्रूपगुणमुच्यते ॥ 77 ॥

ज्योतिषश्च विकुर्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः ।

अभ्द्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः ॥ 78 ॥

(परस्परानुप्रवेशाध्दारयन्ति परस्परम् ।

गुणं पूर्वस्य पूर्वस्य धारयन्त्युत्तरोत्तरम् ॥ 8 ॥)

यत्प्राग्द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम् ।

तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ 79 ॥

मन्वन्तराण्यसंख्यानि सर्गः संहार एव च ।

क्रीडन्निवैतत्कुरुते परमेष्ठी पुनः पुनः ॥ 80 ॥

चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे ।

नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान्प्रति वर्तते ॥ 81 ॥

इतरेष्वागमाध्दर्मः पादशस्त्ववरोपितः ।

चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ॥ 82 ॥

अरोगाः सर्वसिध्दार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।

कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्ह्रसति पादशः ॥ 83 ॥

वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिषश्चैव कर्मणाम् ।

फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ॥ 84 ॥

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे ।

अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः ॥ 85 ॥

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।

द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥ 86 ॥

(ब्राह्मं कृतयुगं प्रोक्तं त्रेता तु क्षत्रियं युगम् ।

वैश्यो द्वापरमित्याहुः शूद्रः कलियुगः स्मृतः ॥ 9)

सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्त्यर्थं स महाद्युतिः ।

मुखबाहूरुपज्जानां पृथक्कर्माण्यकल्पयत् ॥ 87 ॥

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ 88 ॥

प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ।

विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः ॥ 89 ॥

पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ।

वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥ 90 ॥

एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् ।

एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥ 91 ॥

ऊर्ध्वं नाभेर्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्तितः ।

तस्मान्मेध्यत्तमं त्वस्य मुखमुक्तं स्वयंभुवा ॥ 92 ॥

उत्तमाङ्गोद्भवाज्ज्यैष्ठयाद्ब्रह्मणश्चैव धारणात् ।

सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः ॥ 93 ॥

तं हि स्वयंभूः स्वादास्यात्तपस्तस्वादितोऽसृजत् ।

हव्यकव्याभिवाह्याय सर्वस्यास्य च गुप्तये ॥ 94 ॥

यस्यास्येन सदाश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ।

कव्यानि चैव पितरः किं भूतमधिकं ततः ॥ 95 ॥

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुध्दिजीविनः ।

बुध्दिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ 96 ॥

ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुध्दयः ।

कृतबुध्दिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥ 97 ॥

(तेषां न पूजनीयोऽन्यस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।

तपोविद्याविशेषेण पूजयन्ति परस्परम् ॥

ब्रह्मविद्भ्यः परं भूतं न किंचिदिह विद्यते ॥ 10 ॥)

उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ।

स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ 98 ॥

ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।

ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥ 99 ॥

सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किंचिज्जगतीगतम् ।

श्रैष्ठयेनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति ॥ 100 ॥

स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च ।

आनृशंस्याद्ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जनाः ॥ 101 ॥

तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः ।

स्वायंभुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥ 102 ॥

विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः ।

शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ्गान्येन केनचित् ॥ 103 ॥

इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः शंसितव्रतः ।

मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते ॥ 104 ॥

पुनाति पङ्क्तिं वंश्यांश्च सप्त सप्त परावरान् ।

पृथिवीमपि चैवेमां कृत्स्नामेकोऽपि सोऽर्हति ॥ 105 ॥

(यथा त्रिवेदाध्ययनं धर्मशास्त्रमिदं तथा ।

अध्येतव्यं ब्राह्मणेन नियतं स्वर्गमिच्छता ॥ 11 ॥)

इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमिदं बुध्दिविवर्धनम् ।

इदं यशस्यमायुष्यमिदं निःश्रेयसं परम् ॥ 106 ॥

अस्मिन्धर्मोऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्मणाम् ।

चतुर्णामपि वर्णानामाचारश्चैव शाश्वतः ॥ 107 ॥

आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च ।

तस्मादस्मिन्सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान्द्विजः ॥ 108 ॥

आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते ।

आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभाग्भवेत् ॥ 109 ॥

एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम् ।

सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगृहुः परम् ॥ 110 ॥

जगतश्च समुत्पत्तिं संस्कारविधिमेव च ।

व्रतचर्योपचारं च स्नानस्य च परं विधिम् ॥ 111 ॥

दाराधिगमनं चैव विवाहानां च लक्षणम् ।

महायज्ञविधानं च श्राध्दकल्पं च शाश्वतम् ॥ 112 ॥

वृत्तीनां लक्षणं चैव स्नातकस्य व्रतानि च ।

भक्ष्याभक्ष्यं च शौचं च द्रव्याणां शुध्दिमेव च ॥ 113 ॥

स्त्रीधर्मयोगं तापस्यं मोक्षं संन्यासमेव च ।

राज्ञश्च धर्ममखिलं कार्याणां च विनिर्णयम् ॥ 114 ॥

साक्षिप्रश्नविधानं च धर्मं स्त्रीपुंसयोरपि ।

विभागधर्मं द्यूतं च कण्टकानां च शोधनम् ॥ 115 ॥

वैश्यशूद्रोपचारं च संकीर्णानां च संभवम् ।

आपध्दर्मं च वर्णानां प्रायश्चित्तविधिं तथा ॥ 116 ॥

संसारगमनं चैव त्रिविधं कर्मसंभवम् ।

निःश्रेयसं कर्मणां च गुणदोषपरीक्षणम् ॥ 117 ॥

देशधर्मान्जातिधर्मान्कुलधर्मांश्च शाश्वतान् ।

पाषण्डगणधर्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान्मनुः ॥ 118 ॥

यथेदमुक्तवाञ्छास्त्रं पुरा पृष्टो मनुर्मया ।

तथेदं यूयमप्यद्य मत्सकाशान्निबोधत ॥ 119 ॥

॥ इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥ 1 ॥< /mUla>

द्वितीयोऽध्यायः

< mUla>**विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।**

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ॥ 1 ॥

कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता ।

काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ 2 ॥

संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः ।

व्रतानि यमधर्माश्च सर्वे संकल्पजाः स्मृताः ॥ 3 ॥

अकामस्य क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कर्हिचित् ।

यद्यध्दि कुरूते किंचित्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ 4 ॥

तेषु सम्यग्वर्तमानो गच्छत्यमरलोकताम् ।

यथा संकल्पितांश्चेह सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ 5 ॥

(असद्वृत्तस्तु कामेषु कामोपहतचेतनः ।

नरकं समवाप्नोति तत्फलं न समश्नुते ॥ 1 ॥

तस्माच्छ्रुतिस्मृतिप्रोक्तं यथाविध्युपपादितम् ।

काम्यं कर्मेह भवति श्रेयसे न विपर्ययः ॥ 2 ॥)

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ 6 ॥

यः कश्चित्कस्यचिध्दर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ 7 ॥

सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा ।

श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान्स्वधर्मे निविशेत वै ॥ 8 ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन्हि मानवः ।

इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ 9 ॥

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।

ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ ॥ 10 ॥

योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्द्विजः ।

स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ 11 ॥

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाध्दर्मस्य लक्षणम् ॥ 12 ॥

अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ 13 ॥

श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ।

उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः ॥ 14 ॥

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥ 15 ॥

(श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति तु यथास्मृति ।

तस्मात्प्रमाणं मुनयः प्रमाणं प्रथितं भुवि ॥ 3 ॥

धर्मव्यतिक्रमो दृष्टः श्रेष्ठानां साहसं तथा ।

तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानाः सीदन्त्यपरधर्मजाः ॥ 4 ॥)

निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिञ्ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥ 16 ॥

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥ 17 ॥

तस्मिन्देशे य आचारः पारंपर्यक्रमागतः ।

वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥ 18 ॥

(विरुध्दा च विगीता च दृष्टार्थादिष्टकारणे ।

स्मृतिर्न श्रुतिमूला स्याद्या चैषा संभवश्रुति ॥ 5 ॥)

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ॥ 19 ॥

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन्पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ 20 ॥

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ 21 ॥

आ समुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।

तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥ 22 ॥

कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः ॥ 23 ॥

एतान्द्विजातयो देशान्संश्रयेरन्प्रयत्नतः ।

शूद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन्वा निवसेद्वृत्तिकर्श्ाितः ॥ 24 ॥

एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्तिता ।

संभवश्चास्य सर्वस्य वर्णधर्मान्निबोधत ॥ 25 ॥

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।

कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ 16 ॥

गार्भैर्होमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिबन्धनैः ।

बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ 27 ॥

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥ 28 ॥

प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।

मन्त्रवत्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ॥ 29 ॥

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वाऽस्य कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ 30 ॥

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ 31 ॥

शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम् ।

वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् ॥ 32 ॥

स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् ।

मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ 33 ॥

चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले । 34 ॥

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ 35 ॥

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥ 36 ॥

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥ 37 ॥

आषोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते ।

आद्वाविंशात्क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥ 38 ॥

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥ 39 ॥

नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ।

ब्राह्मान्यौनांश्च संबन्धानाचरेद्ब्राह्मणः सह ॥ 40 ॥

कार्ष्णरौरवबास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।

वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च ॥ 41 ॥

मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।

क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥ 42 ॥

मुञ्जालाभे तु कर्तव्याः कुशाश्मन्तकबल्वजैः ।

त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥ 43 ॥

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् ।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥ 44 ॥

ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ ।

पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥ 45 ॥

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।

ललाटसंमितो राज्ञः स्यातु नासान्तिको विशः ॥ 46 ॥

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।

अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचोऽनग्निदूषिताः ॥ 47 ॥

प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाप्य च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि ॥ 48 ॥

भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ।

भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ 49 ॥

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।

भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत् ॥ 50 ॥

समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदन्नममायया ।

निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ॥ 51 ॥

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्तेयशस्यं दक्षिणामुखः ।

श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः ॥ 52 ॥

(सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं स्मृतिनोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥ 6 ॥)

उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात्समाहितः ।

भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यगद्भिः खानि च संस्पृशेत् ॥ 53 ॥

पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् ।

दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः ॥ 54 ॥

पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति ।

अपूजितं तु तद्भुक्तमुभयं नाशयेदिदम् ॥ 55 ॥

नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यान्नाद्याच्चैव तथान्तरा ।

नचैवात्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्टः क्वचिद्व्रजेत् ॥ 56 ॥

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।

अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ 57 ॥

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।

कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन ॥ 58 ॥

अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ।

कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः ॥ 59 ।

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च ॥ 60 ॥

अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्मवित् ।

शैचेप्सुः सर्वदाचामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः ॥ 61 ॥

हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु, शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ 62 ॥

उध्दृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः ।

सव्ये प्राचीनआवीती, निवीती कण्ठसज्जने ॥ 63 ॥

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ॥ 64 ॥

केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यबन्धोद्र्वाविंशे वैश्यस्य व्यधिके ततः ॥ 65 ॥

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ 66 ॥

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।

पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥ 67 ॥

(अग्निहोत्रस्य शुश्रूषा सायमुद्वासमेव च ।

कार्यं पत्न्या प्रतिदिनं इति कर्म च वैदिकम् ॥ *7* ॥)

एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः ।

उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ॥ 68 ॥

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।

आचारमग्निकार्यं च संध्योपासनमेव च ॥ 69 ॥

अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।

ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥ 70 ॥

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।

संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ 71 ॥

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ॥ 72 ॥

अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।

अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥ 73 ॥

ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।

स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वम् पुरस्ताच्च विशीर्यति ॥ 74 ॥

प्राक्कूलान्पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ।

प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओंकारमर्हति ॥ 75 ॥

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।

वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवःस्वरितीति च ॥ 76 ॥

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।

तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ 77 ॥

एतदक्षरमेतां च जपन्व्याहृतिपूर्विकाम् ।

संध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ 78 ॥

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य वहिरेतत्त्रिकं द्विजः ।

महतोऽप्येनसो मासात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥ 79 ॥

एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ।

ब्रह्मक्षत्रियविटयोनिर्गर्हणां यति साधुषु ॥ 80 ॥

ओंकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ 81 ॥

योऽधीतेऽहन्यहन्येतांस्त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।

स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः स्वमूर्तिमान् ॥ 82 ॥

एकाक्षरं परं ब्रह्म, प्राणायामाः परं तपः ।

सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ॥ 83 ॥

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः ।

अक्षरं दुष्करं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥ 84 ॥

विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।

उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ 85 ॥

ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।

सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ 86 ॥

जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ 87 ॥

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।

संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान्यन्तेव वाजिनाम् ॥ 88 ॥

एकादशेन्द्रियाण्याहुर्यानि पूर्वे मनीषिणः ।

तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ 89 ॥

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।

पायूपस्थं हस्तपादं वाक्चैव दशमी स्मृता ॥ 90 ॥

बुध्दीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः ।

कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाय्वादीनि प्रचक्षते ॥ 91 ॥

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् ।

यस्मिञ्जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ॥ 92 ॥

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।

संनियम्य तु तान्येव ततः सिध्दिं नियच्छति ॥ 93 ॥

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ 94 ॥

यश्चैतान्प्राप्नुयात्सर्वान्यश्चैतान्केवलांस्त्यजेत् ।

प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥ 95 ॥

न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया ।

विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ॥ 96 ॥

वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च ।

न विप्रदुष्टभावस्य सिध्दिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥ 97 ॥

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।

न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥ 98 ॥

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।

तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम् ॥ 99 ॥

वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।

सर्वान्संसाधयेदर्थानक्षिण्वन्योगतस्तनुम् ॥ 100 ॥

पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात् ॥ 101 ॥

पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठनैशमेनो व्यपोहति ।

पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥ 102 ॥

न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।

स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः ॥ 103 ॥

अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः ।

सावित्रीमप्यधीयीत गत्वाऽरण्यं समाहितः ॥ 104 ॥

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।

नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ 105 ॥

नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतम् ।

ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ॥ 106 ॥

यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः ।

तस्य नित्यं क्षरत्येष पयो दधि घृतं मधु ॥ 107 ॥

अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम् ।

आ समावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः ॥ 108 ॥

आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।

आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्मतः ॥ 109 ॥

नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।

जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥ 110 ॥

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ।

तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ 111 ॥

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वाऽपि तद्विधा ।

तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥ 112 ॥

विद्ययैव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना ।

आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत् ॥ 113 ॥

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम् ।

असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥ 114 ॥

यमेव तु शुचिं विद्यान्नियतब्रह्मचारिणम् ।

तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥ 115 ॥

ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात् ।

स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ 116 ॥

लौकिकं वैदिकं वापि तथाऽध्यात्मिकमेव च ।

आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥ 117 ॥

(जन्मप्रभृति यत्किंचिच्चेतसा धर्ममाचरेत् ।

तत्सर्वं विफलं ज्ञेयमेकहस्ताभिवादनात् ॥ 8 ॥)

सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।

नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥ 118 ॥

शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् ।

शय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ॥ 119 ॥

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ 120 ॥

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृध्दोपसेविनः ।

चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥ 121 ॥

अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।

असौनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥ 122 ॥

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।

तान्प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात्स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥ 123 ॥

भोःशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।

नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥ 124 ॥

आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥ 125 ॥

यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ 126 ॥

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम् ।

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ 127 ॥

अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।

भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥ 128 ॥

परपत्नी तु या स्त्री स्यादसंबन्धा च योनितः ।

तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ॥ 129 ॥

मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरुन् ।

असावहमिति ब्रूयात्प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥ 130 ॥

मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा ।

संपूज्या गुरुपत्नीवत्समास्ता गुरुभार्यया ॥ 131 ॥

भ्रातुर्भार्योपसंग्राह्या सवर्णाऽहन्यहन्यपि ।

विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसंबन्धियोषितः ॥ 132 ॥

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि ।

मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥ 133 ॥

दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।

त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु ॥ 134 ॥

ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपम् ।

पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ 135 ॥

वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ 136 ॥

पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।

यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥ 137 ॥

चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।

स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च ॥ 138 ॥

तेषां तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।

राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक् ॥ 139 ॥

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ 140 ॥

एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यापि वा पुनः ।

योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ 141 ॥

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥ 142 ॥

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान् ।

यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते ॥ 143 ॥

य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ ।

स माता स पिता ज्ञेयस्तं न द्रुह्येत्कदाचन ॥ 144 ॥

उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ 145 ॥

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ 146 ॥

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः ।

संभूतिं तस्य तां विद्याद्ययोनावभिजायते ॥ 147 ॥

आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः ।

उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साऽजरामरा ॥ 148 ॥

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ॥ 149 ॥

ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता ।

बालोऽपि विप्रो वृध्दस्य पिता भवति धर्मतः ॥ 150 ॥

अध्यापयामास पितृत्रिशिशुराङ्गिरसः कविः ।

पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ 151 ॥

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।

देवाश्चैतान्समेत्योचररुन्याय्यं वः शिशुरुक्तवान् ॥ 152 ॥

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।

अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदम् ॥ 153 ॥

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ 154 ॥

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठयं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ।

वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥ 155 ॥

न तेन वृध्दो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

यो वै युवाऽप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ 156 ॥

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।

यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति ॥ 157 ॥

यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।

यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः ॥ 158 ॥

अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोनुशासनम् ।

बाक्चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥ 159 ॥

यस्य वाङ्मनसी शुध्दे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा ।

स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥ 160 ॥

नारुंतुदः स्यादार्तोऽपि न परद्रोहकर्मधीः ।

ययास्योद्विजते वाचा नालोक्यां तामुदीरयेत् ॥ 161 ॥

संमानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव ।

अमृतस्येव चाकाङ्खेदवमानस्य सर्वदा ॥ 162 ।

सुखं ह्यवमतः शेते सुखं च प्रतिबुध्यते ।

सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥ 163 ॥

अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः ।

गुरौ वसन्संचिनुयाद्ब्रह्माधिगमिकं तपः ॥ 164 ॥

तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥ 165 ॥

वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तप्स्यान्द्विजोत्तमः ।

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥ 166 ॥

आ हैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः ।

यः स्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥ 167 ॥

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ 168 ॥

मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने ।

तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥ 169 ॥

तत्र यद्ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम् ।

तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ 170 ॥

वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते ।

न ह्यस्मिन्युज्यते कर्म किंचिदामौञ्जिबन्धनात् ॥ 171 ॥

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ।

शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते ॥ 172 ॥

कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते ।

ब्रह्मणो ग्रहणं चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ॥ 173 ॥

यद्यस्य विहितं चर्म यत्सूत्रं या च मेखला ।

यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ॥ 174 ॥

सेवेतेमांस्तु नियमान्ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृध्दयर्थमात्मनः ॥ 175 ॥

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ।

देवताऽभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च ॥ 176 ॥

वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान्स्त्रियः ।

शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥ 177 ॥

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् ।

कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम् ॥ 178 ॥

द्यूतं च जनवादं च परिवादं तथानृतम् ।

स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च ॥ 179 ॥

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्क्वचित् ।

कामाध्दि स्कन्दयन्रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥ 180 ॥

स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत् ॥ 181 ॥

उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान् ।

आहरेद्यावदर्थानि भैक्षं चाहरहश्चरेत् ॥ 182 ॥

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ 183 ॥

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।

अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥ 184 ॥

सर्वं वापि चरेद्ग्रामं पूर्वोक्तानामसंभवे ।

नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत् ॥ 185 ॥

दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि ।

सायंप्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥ 186 ॥

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥ 187 ॥

भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती ।

भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥ 188 ॥

(न भैक्ष्यं परपाकः स्यान्न च भैक्ष्यं प्रतिग्रहः ।

सोमपानसमं भैक्ष्यं तस्माद्भैक्षेण वर्तयेत् ॥ 9 ॥

भैक्षस्यागमशुध्दस्य प्रोक्षितस्य हुतस्य च ।

यांस्तस्य ग्रसते ग्रासांस्ते तस्य क्रतुभिः समाः ॥ 10 ॥)

व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्षिवत् ।

काममभ्यर्थितोऽश्नीयाद्व्रतमस्य न लुप्यते ॥ 189 ॥

ब्राह्मणस्यैव कर्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः ।

राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत्कर्म विधीयते ॥ 190 ॥

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ।

कुर्यादध्ययने यत्नमाचार्यस्य हितेषु च ॥ 191 ॥

शरीरं चैव वाचं च बुध्दीन्द्रियमनांसि च ।

नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥ 192 ॥

नित्यमुध्दृतपाणिः स्यात्साध्वाचारः सुसंयतः ।

आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥ 193 ॥

हीनान्नवस्त्रवेषः स्यात्सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥ 194 ॥

प्रतिश्रवणसंभाषे शयानो न समाचरेत् ।

नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ॥ 195 ॥

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ।

प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाध्दावंस्तु धावतः ॥ 196 ॥

पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैत्य चान्तिकम् ।

प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥ 197 ॥

नीचं शय्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ 198 ॥

</page>

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।

न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥ 199 ॥

(परोक्षं सत्कृपापूर्वं प्रत्यक्षं न कथंचन ।

दुष्टानुचारी च गुरोरिह वाऽमुत्र चैत्यधः ॥ 11 ॥)

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ।

कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ 200 ॥

परीवादात्खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ।

परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥ 201 ॥

दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुध्दो नान्तिके स्त्रियाः ।

यानासनस्थश्चैवैनमवरुह्याभिवादयेत् ॥ 202 ॥

प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह ।

असंश्रवे चैव गुरोर्न किंचिदपि कीर्तयेत् ॥ 203 ॥

गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादस्रस्तरेषु कटेषु च ।

आसीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च ॥ 104 ॥

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।

न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान्गुरूनभिवादयेत् ॥ 205 ॥

विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु ।

प्रतिषेधत्सु चाधर्मान्हितं चोपदिशत्स्वपि ॥ 206 ॥

श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।

गुरुपुत्रेषु चार्येषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥ 207 ॥

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।

अध्यापयन्गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ 208 ॥

उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।

न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥ 209 ॥

गृरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोषितः ।

असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ 210 ॥

अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च ।

गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥ 211 ॥

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।

पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ॥ 212 ॥

स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम् ।

अतोऽर्थान्न प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः ॥ 213 ॥

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।

प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम् ॥ 214 ॥

मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ।

बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ 215 ॥

कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।

विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥ 216 ॥

विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।

गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ 217 ॥

यथा खनन्खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।

तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥ 218 ॥

मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः ।

नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत्सूर्यो नाभ्युदियात्क्वचित् ॥ 219 ॥

तं चेदभ्युदियात्सूर्यः शयानं कामचारतः ।

निम्लोचेद्वाऽप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम् ॥ 220 ॥

सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महतैनसा ॥ 221 ॥

आचम्य प्रयतो नित्यमुभे संध्ये समाहितः ।

शुचौ देशे जपञ्जप्यमुपासीत यथाविधि ॥ 222 ॥

यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किंचित्समाचरेत् ।

तत्सर्वमाचरेद्युक्तो यत्र वाऽस्य रमेन्मनः ॥ 223 ॥

धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म एव च ।

अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ॥ 224 ॥

आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः ।

नार्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ 225 ॥

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ।

माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता स्वो मूर्तिरात्मनः ॥ 226 ॥

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते संभवे नृणाम् ।

न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ 227 ॥

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ।

तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥ 228 ॥

तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते ।

न तैरभ्यननुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥ 229 ॥

त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः ।

त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽग्नयः ॥ 230 ॥

पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।

गुरुराहवनीयस्तु साऽग्नित्रेता गरीयसी ॥ 231 ॥

त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रींल्लोकान्विजयेद्गृही ।

दीप्यमानः स्ववपुषा देववद्दिवि मोदते ॥ 232 ॥

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।

गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ 233 ॥

सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।

अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ 234 ॥

यावत्त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ।

तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात्प्रियहिते रतः ॥ 235 ॥

तेषामनुपरोधेन पारत्र्यं यद्यदाचरेत् ।

तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः ॥ 236 ॥

त्रिष्वेतेष्वितिकृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते ।

एष धर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ 237 ॥

श्रद्दधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ।

अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ 238 ॥

विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ।

अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम् ॥ 239 ॥

स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् ।

विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः ॥ 240 ॥

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।

अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥ 241 ॥

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।

ब्राह्मणे चाननूचाने काङ्क्षन्गतिमनुत्तमाम् ॥ 242 ॥

यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले ।

युक्तः परिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणात् ॥ 243 ॥

आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।

स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम् ॥ 244 ॥

न पूर्वं गुरवे किंचिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।

स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥ 245 ॥

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमासनम् ।

धान्यं शाकं च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥ 246 ॥

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ 247 ॥

एतेष्वविद्यमानेषु स्नानासनविहारवान् ।

प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥ 248 ॥

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः ।

स गच्छत्युत्तमस्थानं न चेहाजायते पुनः ॥ 249 ॥

॥ इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ 2 ॥< /mUla>

</page>

तृतीयोऽध्यायः

< mUla>**षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ।**

तदर्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥ 1 ॥

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥ 2 ॥

तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः ।

स्रग्विणं तल्प आसीनमर्हयेत्प्रथमं गवा ॥ 3 ॥

गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।

उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ॥ 4 ॥

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥ 5 ॥

महान्त्यपि समृध्दानि गोजाविधनधान्यतः ।

स्त्रीसंबन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥ 6 ॥

हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम् ।

क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥ 7 ॥

नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।

नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिङ्गलाम् ॥ 8 ॥

नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।

न पक्ष्यहिप्रेष्यंनाम्नीं न च भीषणनामिकाम् ॥ 9 ॥

(नातिस्थूलां नातिकृशां न दीर्घां नातिवामनाम् ।

वयोऽधिकां नाङ्गहीनां न सेवेत्कलहप्रियाम् ॥ 1 ॥)

अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।

</page>

तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत्स्त्रियम् ॥ 10 ॥

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।

नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥ 11 ॥

सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः ॥ 12 ॥

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।

ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥ 13॥

न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥ 14 ॥

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥ 15 ॥

शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च ।

शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥ 16 ॥

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।

जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ 17 ॥

दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।

नाश्नन्ति पितृदेवास्तन्न च स्वर्गं स गच्छति ॥ 18 ॥

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।

तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ 19 ॥

चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् ।

अष्टाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥ 20 ॥

ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ 21 ॥

यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ।

तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥ 22 ॥

षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ।

विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याध्दर्म्यानराक्षसान् ॥ 23 ॥

चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान्प्रशस्तान्कवयो विदुः ।

राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥ 24 ॥

पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह ।

पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ॥ 25 ॥

पृथक्पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥ 26 ॥

आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतिशीलवते स्वयम् ।

आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥ 27 ॥

यज्ञे तु वितते सम्यगुत्विजे कर्म कुर्वते ।

अलंकृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥ 28 ॥

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।

कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ॥ 29 ॥

सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च ।

कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ 30 ॥

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।

कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥ 31 ॥

इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।

गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ॥ 32 ॥

हत्वा छित्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ।

प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥ 33 ॥

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ 34 ॥

अद्भिरेव द्विजाग्र्याणां कन्यादानं विशिष्यते ।

इतरेषां तु वर्णानामितरेतरकाम्यया ॥ 35 ॥

यो यस्यैषां विवाहानां मनुनार् कीत्तितो गुणः ।

सर्वं शृणुत तं विप्राः सर्वं कीर्तयतो मम ॥ 36 ॥

दश पूर्वान्परान्वंश्यानात्मानं चैकविंशकम् ।

ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयेदेनसः पितृन् ॥ 37 ॥

दैवोढाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।

आर्षोढाजः सुतस्त्रींस्त्रीन्षट् षट् कांयोढजः सुतः ॥ 38 ॥

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः ।

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसंमताः ॥ 39 ॥

रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।

पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥ 40 ॥

इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ।

जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥ 41 ॥

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।

निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्विवर्जयेत् ॥ 42 ॥

पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपादिश्यते ।

असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्मणि ॥ 43 ॥

शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।

वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥ 44 ॥

ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा ।

पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥ 45 ॥

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।

चतुर्भिरितरैः सार्धमहोभिः सद्विगर्हितैः ॥ 46 ॥

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥ 47 ॥

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।

तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम् ॥ 48 ॥

पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।

समेऽपुमान्पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ॥ 49 ॥

निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन् ।

ब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥ 50 ॥

न कन्यायाः पिता विद्वान्गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि ।

गृह्णंश्छुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥ 51 ॥

स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः ।

नारी यानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिम् ॥ 52 ॥

आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।

अल्पोऽप्येवं महान्वापि विक्रयस्तावदेव सः ॥ 53 ॥

यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।

अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यं च केवलम् ॥ 54 ॥

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा ।

पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥ 55 ॥

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।

यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥ 56 ॥

शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् ।

न शोचन्ति तु यत्रैता वर्धते तध्दि सर्वदा ॥ 57 ॥

जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ।

तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥ 58 ॥

तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।

भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ॥ 59 ॥

संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ।

यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥ 60 ॥

यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् ।

अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्तते ॥ 61 ॥

(यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ ।

तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगतम् ॥ 2 ॥)

स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम् ।

तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥ 62 ॥

कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ 63 ॥

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ।

गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥ 64 ॥

अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणाम् ।

कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥ 65 ॥

मन्त्रतस्तु समृध्दानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।

कुलसंख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥ 66 ॥

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।

पञ्चयज्ञविधानं च पक्तिं चान्वाहिकीं गृही ॥ 67 ॥

पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः ।

कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥ 68 ॥

तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः ।

पञ्च क्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥ 69 ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ 70 ॥

पञ्चैतान्यो महायज्ञान्न हापयति शक्तितः ।

स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते ॥ 71 ॥

देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ।

न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति॥ 72॥

अहुतं च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च ।

ब्राह्म्यं हुतं प्राशितं च पञ्चयज्ञान्प्रचक्षते ॥ 73 ॥

जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः ।

ब्राह्मयं हुतं द्विजाग्र्यार्चा प्राशितं पितृतर्पणम् ॥ 74 ॥

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दैवे चैवेह कर्मणि ।

दैवकर्मणि युक्तो हि बिभर्तीदं चराचरम् ॥ 75 ॥

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ 76 ॥

यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः ।

तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमाः ॥ 77 ॥

यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् ।

गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥ 78 ॥

स संधार्यः प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता ।

सुखं चेहेच्छता नित्यं योऽधार्यो दुर्बलेन्द्रियैः ॥ 79 ॥

ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा ।

आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजानता ॥ 80 ॥

स्वाध्यायेनार्चयेतर्षीन्होमैर्देवान्यथाविधि ।

पितृन्श्राध्दैश्च नृनन्नैर्भूतानि बलिकर्मणा ॥ 81 ॥

कुर्यादहरहः श्राध्दमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥ 82 ॥

एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थे पाञ्चयज्ञिके ।

न चैवात्राशयेत्कंचिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम् ॥ 83 ॥

वैश्वदेवस्य सिध्दस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।

आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥ 84 ॥

अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः ।

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च ॥ 85 ॥

कुह्वै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।

सहद्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः ॥ 86 ॥

एवं सम्यग्धविर्हुत्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् ।

इन्द्रान्तकाप्पतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत् ॥ 87 ॥

मरुद्भय इति तु द्वारि क्षिपेदप्स्वद्भय इत्यपि ।

वनस्पतिभ्य इत्येवं मुसलोलूखले हरेत् ॥ 88 ॥

उच्छीर्षके श्रियै कुर्याद्भद्रकाल्यै च पादतः ।

ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां तु वास्तुमध्ये बलिं हरेत् ॥ 89 ॥

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्क्षिपेत् ।

दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तंचारिभ्य एव च ॥ 90 ॥

पृष्ठ वास्तुनि कुर्वीत बलिं सर्वात्मभूतये ।

पितृभ्यो बलिशेषं तु सर्वं दक्षिणतो हरेत् ॥ 91 ॥

शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां कृमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि ॥ 92 ॥

एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।

स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्ति पथर्जुना ॥ 93 ॥

कृत्वैतद्बलिकर्मैवमतिथिं पूर्वमाशयेत् ।

भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ॥ 94 ॥

यत्पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्गुरोः ।

तत्पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा द्विजो गृही ॥ 95 ॥

भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।

वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ 96 ॥

नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम् ।

भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहाद्दत्तानि दातृभिः ॥ 97 ॥

विद्यातपःसमृध्देषु हुतं विप्रमुखाग्निषु ।

निस्तारयति दुर्गाच्च महतश्चैव किल्बिषात् ॥ 98 ॥

(अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते ।

अर्हानर्हापरिज्ञानाध्दनी धर्मान्न हीयते ॥ 3 ॥

काले न्यायागतं पात्रे विधिवत्प्रतिपादितम् ।

ददाति परमं सौख्यमिह लोके परत्र च ॥ 4 ॥

प्रतिग्रहेण शुध्देन शस्त्रेण क्रयविक्रयात् ।

यथाक्रमं द्विजातीनां धनं न्यायादुपागतम् ॥ 5 ॥)

संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके ।

अन्नं चैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ 99 ॥

शिलानप्युञ्छतो नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुह्वतः ।

सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो वसन् ॥ 100 ॥

तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता ।

एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ 101 ॥

एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ 102 ॥

नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।

उपस्थितं गृहे विद्याद्भार्या यत्राग्नयोऽपि वा ॥ 103 ॥

उपासते ये गृहस्था: परपाकमबुध्दयः ।

तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्नादिदायिनाम् ॥ 104 ॥

(परपाकान्नपुष्टस्य सततं गृहमेधिनः ।

दत्तमिष्टं तपोऽधीतं यस्यान्नं तस्य तद्भवेत् ॥ 6 ॥)

अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योढो गृहमेधिना ।

काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन्गृहे वसेत् ॥ 105 ॥

न वै स्वयं तदश्नीयादतिथिं यन्न भोजयेत् ।

धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं वातिथिपूजनम् ॥ 106 ॥

आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनाम् ।

उत्तमेषूत्तमं कुर्याध्दीने हीनं समे समम् ॥ 107 ॥

वैश्वदेवे तु निर्वृते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ।

तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत् ॥ 108 ॥

न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत् ।

भोजनार्थं हि ते शंसन्वान्ताशीत्युच्यते बुधैः ॥ 109 ॥

न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।

वैश्यशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥ 110 ॥

यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत् ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥ 111 ॥

वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।

भोजयेत्सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन् ॥ 112 ॥

इतरानपि सख्यादीन्संप्रीत्या गृहमागतान् ।

प्रकृत्यान्नं यथाशक्ति भोजयेत्सह भार्यया ॥ 113 ॥

सुवासिनीः कुमारीश्च रोगिणो गर्भिणीः स्त्रियः ।

अतिथिभ्योऽग्र एवैतान्भोजयेदविचारयन् ॥ 114 ॥

अदत्वा तु य एतेभ्य: पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षण: ।

स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मन: ॥ 115 ॥

भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ।

भुञ्जीयातां तत: पश्चादवशिष्टं तु दम्पती ॥ 116 ॥

देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितृन्गृह्याश्च देवता: ।

पूजयित्वा तत: पश्चाद्गृहस्थ: शेषभुग्भवेत् ॥ 117 ॥

अघं स केवलं भुङ्क्ते य: पचत्यात्मकारणात् ।

यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत्सतामन्नं विधीयते ॥ 118 ॥

(यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ।

तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ 7 ॥)

राजर्त्विक्स्नातकगुरून्प्रियश्वशुरमातुलान् ।

अर्हयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात्पुन: ॥ 119 ॥

राजा च श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्मण्युपस्थितौ ।

मधुपर्केण संपूज्यौ न त्वयज्ञ इति स्थिति: ॥ 120 ॥

सायं त्वन्नस्य सिध्दस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत् ।

वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातर्विधीयते ॥ 121 ॥

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चेन्दुक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राध्दं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ 122 ॥

पितृणां मासिकं श्राध्दमन्वाहार्यं विदुर्बुधा: ।

तच्चामिषेण कर्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नत: ॥ 123 ॥

(न निर्वपति य: श्राध्दं प्रमीतपितृको द्विज: ।

इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्ती भवेत्तु स: ॥ 8 ॥)

तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्या द्विजोत्तमाः ।

यावन्तश्चैव यैश्चान्नैस्तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ 124 ॥

द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्सुसमृध्दोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥ 125 ॥

सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदः ।

पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥ 126 ॥

प्रथिता प्रेतकृत्यैषा पित्र्यं नाम विधुक्षये ।

तस्मिन्युक्तस्यैति नित्यं प्रेतकृत्यैव लौकिकी ॥ 127 ॥

श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः ।

अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥ 128 ॥

एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान्वहूनपि ॥ 129 ॥

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

तीर्थं तध्दव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥ 130 ॥

सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते ।

एकस्तान्मन्त्रवित्प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥ 131 ॥

ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च ।

न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुध्दयतः ॥ 132 ॥

यावतो ग्रसते ग्रासान्हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।

तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान् ॥ 133 ॥

ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथापरे ।

तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथापरे ॥ 134 ॥

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः ।

हव्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्ष्वपि ॥ 135 ॥

अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ।

अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात्पिता स्याद्वेदपारगः ॥ 136 ॥

ज्यायांसमनयोर्विद्याद्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता ।

मन्त्रसंपूजनार्थं तु सत्कारमितरोऽर्हति ॥ 137 ॥

न श्राध्दे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः ।

नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं श्राध्दे भोजयेद्द्विजम् ॥ 138 ॥

यस्य मित्रप्रधानानि श्राध्दानि च हवींषि च ।

तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राध्देषु च हविःषु च ॥ 139 ॥

यः संगतानि कुरुते मोहाच्छ्राध्देन मानवः ।

स स्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छ्राध्दमित्रो द्विजाधमः ॥ 140 ॥

संभोजनी साऽभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः ।

इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि ॥ 141 ॥

यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम् ।

तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥ 142 ॥

दातृन्प्रतिग्रहीतृंश्च कुरुते फलभागिनः ।

विदुषे दक्षिणां दत्त्वा विधिवत्प्रेत्य चेह च ॥ 143 ॥

कामं श्राध्देऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥ 144 ॥

यत्नेन भोजयेच्छ्राध्दे बह्वृचं वेदपारगम् ।

शाखान्तगमथाध्वर्युं छन्दोगं तु समाप्तिकम् ॥ 145 ॥

एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राध्दमर्चितः ।

पितृणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी ॥ 146 ॥

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।

अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ 147 ॥

मातामहं मातुलं च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।

दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥ 148 ॥

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् ।

पित्र्ये कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः ॥ 149 ॥

(तेषामन्ये पङ्क्तिदूष्यास्तथाऽन्ये पङ्क्तिपावनाः ।

अपाङ्क्तेयान्प्रवक्ष्यामि कव्यानर्हान्द्विजाधमान् ॥ 9 ॥)

ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः ।

तान्हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥ 150 ॥

जटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा ।

याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राध्दे न भोजयेत् ॥ 151 ॥

चिकित्सकान्देवलकान्मांसविक्रयिणस्तथा ।

विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥ 152 ॥

प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।

प्रतिरोध्दा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्धुषिस्तथा ॥ 153 ॥

यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।

ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥ 154 ॥

कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च ।

पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ 155 ॥

भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा ।

शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥ 156 ॥

अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।

ब्राह्मैर्यौनैश्च संबन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥। 157 ॥

अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।

समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥ 158 ॥

पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा ।

पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥ 159 ॥

धनुःशराणां कर्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः ।

मित्रध्रुग्द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ 160 ॥

भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा ।

उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥ 161 ॥

हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।

पक्षिणां पोषको यश्च युध्दाचार्यस्तथैव च ॥ 162 ॥

स्रोतसां भेदको यश्च तेषां चावरणे रतः ।

गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥ 163 ॥

श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ।

हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ 164 ॥

आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा ।

कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥ 165 ॥

औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ।

प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ 136 ॥

एतान्विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान्द्विजाधमान् ।

द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् ॥ 167 ॥

ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ।

तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥ 168 ॥

अपाङ्क्तदाने यो दातुर्भवत्यूर्ध्वं फलोदयः ।

दैवे हविषि पित्र्ये वा तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ 169 ॥

अव्रतैर्यादि्द्वजैर्भुक्तं परिवेत्त्रादिभिस्तथा ।

अपाङ्क्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ 170 ॥

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ 171 ॥

परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।

सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥ 172 ॥

भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः ।

धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः ॥ 173 ॥

परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।

पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्तरि गोलकः ॥ 174 ॥

(उत्पन्नयोरधर्मेण हव्यकव्ये च नैत्यके ।

यस्तयोरन्नमश्नाति स कुण्डाशी द्विजः स्मृतः ॥ 10 ॥)

तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च ।

दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम् ॥ 175 ॥

अपाङ्क्त्यो यावतः पाङ्क्त्यान्भुञ्जानाननुपश्यति ।

तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति बालिशः ॥ 176 ॥

विक्ष्यान्धो नवतेः काणः षष्टेः श्वित्री शतस्य तु ।

पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥ 177 ॥

यावतः संस्पृशेदङ्गैर्ब्राह्मणाञ्छूद्रयाजकः ।

तावतां न भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्तिकम् ॥ 178 ॥

वेदविच्चापि विप्रोऽस्य लोभात्कृत्वा प्रतिग्रहम् ।

विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि ॥ 179 ॥

सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूयशोणितम् ।

नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं तु वार्धुषौ ॥ 180 ॥

यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् ।

भस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ॥ 181 ॥

इतरेषु त्वपांङ्क्त्येषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु ।

मेदोसृङ्मांसमज्जास्थि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥ 182 ॥

अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः ।

तान्निबोधत कात्स्न्र्येन द्विजाग्ग्र्यान्पङ्क्तिपावनान् ॥ 183 ॥

अग्ग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥ 184 ॥

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।

ब्रह्मदेयात्मसंतानो ज्येष्ठसामग एव च ॥ 185 ॥

वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ।

शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्किपावनाः ॥ 186 ॥

पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राध्दकर्मण्युपस्थिते ।

निमन्त्रयेत त्र्यवरान्सम्यग्विप्रान्यथोदितान् ॥ 187 ।

निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत्सदा ।

न च छन्दांस्यधीयीत यस्य श्राध्दं च तद्भवेत् ॥ 188 ॥

निमन्त्रितान्हि पितर उपतिष्ठन्ति तान्द्विजान् ।

वायुवच्चानुगच्छन्ति तथासीनानुपासते ॥ 189 ॥

केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः ।

कथंचिदप्यतिक्रामन्पापः सूकरतां व्रजेत् ॥ 190 ॥

आमन्त्रितस्तु यः श्राध्दे वृषल्या सह मोदते ।

दातुर्यद्दुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ 191 ॥

अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ।

न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः ॥ 192 ॥

यस्मादुत्पत्तिरेतेषां सर्वेषामप्यशेषतः ।

ये च यैरुपचर्याः स्युर्नियमैस्तान्निबोधत ॥ 193 ॥

मनोर्हैरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ।

तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ॥ 194 ॥

विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ।

अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीचा लोकविश्रुताः ॥ 195 ॥

दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।

सुपर्णकिन्नराणां च स्मृता बर्हिषदोऽत्रिजाः ॥ 196 ॥

सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः ।

वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणां तु सुकालिनः ॥ 197 ॥

सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविष्मन्तोऽङ्गिरःसुताः ।

पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्रा वसिष्ठस्य सुकालिनः ॥ 198 ॥

अग्निदग्धानग्निदग्धान्काव्यान्बर्हिषदस्तथा ।

अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्दिशेत् ॥ 199 ॥

(अग्निष्वात्ता हुतैस्तृप्ताः सोमपाः स्तुतिभिस्तथा ।

पिण्डैर्बर्हिषदः प्रीताः प्रेतास्तु द्विजभोजने ॥ 11 ॥)

य एते तु गणा मुख्याः पितृणां परिकीर्तिताः ।

तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ 200 ॥

ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवमानवाः ।

देवेभ्यस्तु जगत्सर्वं चरं स्थाण्वनुपूर्वशः ॥ 201 ॥

राजतैर्भाजनैरेषामथो वा राजतान्वितैः ।

वार्यपि श्रध्दया दत्तमक्षयायोपकल्पते ॥ 202 ॥

देवकार्याद्द्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते ।

दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं श्रुतम् ॥ 203 ॥

तेषामारक्षभूतं तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् ।

रक्षांसि हि विलुम्पन्ति श्राध्दमारक्षवर्जितम् ॥ 204 ॥

दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत् ।

पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः ॥ 205 ॥

शुचिं देशं विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत् ।

दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥ 206 ॥

अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि ।

विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥ 207 ॥

आसनेषूपक्लृप्तेषु बर्हिष्मत्सु पृथक्पृथक् ।

उपस्पृष्टोदकान्सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत् ॥ 208 ॥

उपवेश्य तु तान्विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् ।

गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकम् ॥ 209 ॥

तेषामुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि ।

अग्नौ कुर्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह ॥ 210 ॥

अग्नेः सोमयमाभ्यां च कृत्वाप्यायनमादितः ।

हविर्दानेन विधिवत्पश्चात्संतर्पयेत्पितृन् ॥ 211 ॥

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ।

यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते ॥ 212 ॥

अक्रोधनान्सुप्रसादान्वदन्त्येतान्पुरातनान् ।

लोकस्याप्यायने युक्ताञ्छ्राध्ददेवान्द्विजोत्तमान् ॥ 213 ॥

अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्य विक्रमम् ।

अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं भुवि ॥ 214 ॥

त्रींस्तु तस्माध्दविःशेषात्पिण्डान्कृत्वा समाहितः ।

औदकेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणामुखः ॥ 215 ॥

न्युप्य पिण्डास्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याल्लेपभागिनाम् ॥ 216 ॥

आचम्योदक्परावृत्य त्रिरायम्य शनैरसून् ।

षड् ऋतूंश्च नमस्कुर्यात्पितृनेव च मन्त्रवित् ॥ 217 ॥

उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः ।

अवजिघ्रेच्च तान्पिण्डान्यथान्युप्तान्समाहितः ॥ 218 ॥

पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्वशः ।

तेनैव पिप्रानासीनान्विधिवत्पूर्वमाशयेत् ॥ 219 ॥

ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ।

विप्रवद्वाऽपि तं श्राध्दे स्वकं पितरमाशयेत् ॥ 220 ॥

पिता यस्य निवृत्तः स्याज्जीवेच्चापि पितामहः ।

पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् ॥ 221 ॥

पितामहो वा तच्छ्राध्दं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः ।

कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत् ॥ 222 ॥

तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम् ।

तत्पिण्डाग्रं प्रयच्छेत स्वधैषामस्त्विति ब्रुवन् ॥ 223 ॥

पाणिभ्यां तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्धितम् ।

विप्रान्तिके पितृन्ध्यायञ्शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥ 224 ॥

उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यदन्नमुपनीयते ।

तद्विप्रलुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥ 225 ॥

गुणांश्च सूपशाकाद्यान्पयो दधि घृतं मधु ।

विन्यसेत्प्रयतः पूर्वं भूमावेव समाहितः ॥ 226 ॥

भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च ।

हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥ 227 ॥

उपनीय तु तत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः ।

परिवेषयेत प्रयतो गुणान्सर्वान्प्रचोदयन् ॥ 228 ॥

नास्रमापातयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदेत् ।

न पादेन स्पृशेदन्नं न चैतदवधूनयेत् ॥ 229 ॥

अस्रं गमयति प्रेतान्कोपोऽरीननृतं शुनः ।

पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीनवधूननम् ॥ 230 ॥

यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः ।

ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात्पितृणामेतदीप्सितम् ॥ 231 ॥

स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ॥ 232 ॥

हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तुष्टो भोजयेच्च शनैः शनैः ।

अन्नाद्येनासकृच्चैतान्गुणैश्च परिचोदयेत् ॥ 233 ॥

व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राध्दे यत्नेन भोजयेत् ।

कुतपं चासने दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीम् ॥ 234 ॥

त्रीणि श्राध्दे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ।

त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् ॥ 235 ॥

अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद्भुञ्जीरंस्ते च वाग्यताः ।

न च द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टा हविर्गुणान् ॥ 236 ॥

यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्नन्ति वाग्यताः ।

पितरस्तावदश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥ 237 ॥

यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।

सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ 238 ॥

चाण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैव च ।

रजस्वला च षण्ढश्च नेक्षेरन्नश्नतो द्विजान् ॥ 239 ॥

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्ष्यते ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये वा तद्गच्छत्ययथातथम् ॥ 240 ॥

घ्राणेन सूकरो हन्ति पक्षवातेन कुक्कुटः ।

श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेनावरवर्णजः ॥ 241 ॥

खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत् ।

हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत्पुनः ॥ 242 ॥

ब्राह्मणं भिक्षुकं वाऽपि भोजनार्थमुपस्थितम् ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥ 243 ॥

सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा ।

समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरन्भुवि ॥ 244 ॥

असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यः ॥ 245 ॥

उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च ।

दासवर्गस्य तत्पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥ 146 ॥

आसपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु ।

अदैवं भोजयेच्छ्राध्दं पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥ 147 ॥

सहपिण्डक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः ।

अनयैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः ॥ 248 ॥

श्राध्दं भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥ 249 ॥

श्राध्दभुग्वृषलीतल्पं तदहर्योऽधिगच्छति ।

तस्याः पुरीषे तन्मासं पितरस्तस्य शेरते ॥ 250 ॥

पृष्ट्वा स्वदितमित्येवं तृप्तानाचामयेत्ततः ।

आचान्तांश्चानुजानीयादभि भो रम्यतामिति ॥ 251 ॥

स्वधास्त्वित्येव तं ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ।

स्वधाकारः परा ह्याशीः सर्वेषु पितृकर्मसु ॥ 252 ॥

ततो भुक्तवतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत् ।

यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्ततो द्विजैः ॥ 253 ॥

पित्र्ये स्वदितमित्येवं वाच्यं गोष्ठे तु सुश्रुतम् ।

संपन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥ 254 ॥

अपराह्णस्तथा दर्भा वास्तुसंपादनं तिलाः ।

सृष्टिर्मृष्टिर्द्विजाश्चाग्र्याः श्राध्दकर्मसु संपदः ॥ 255 ॥

दर्भाः पवित्रं पूर्वाह्णो हविष्याणि च सर्वशः ।

पवित्रं यच्च पूर्वोक्तं विज्ञेया हव्यसंपदः ॥ 256 ॥

मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् ।

अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥ 257 ॥

विसृज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्यतः शुचिः ।

दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्याचेतेमान्वरान्पितृन् ॥ 258 ॥

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव च ।

श्रध्दा च नो माव्यगमद्बहुदेयं च नोऽस्त्विति ॥ 259 ॥

(अन्नं च नो बहुभवेदतिथींश्च लभेमहि ।

याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन ॥ 12 ॥

श्राध्दभुक् पुनरश्नाति तदहर्यो द्विजाधमः ।

प्रयाति शूकरीं योनिं कृमिर्वा नात्र संशयः ॥ 13 ॥)

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम् ।

गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥ 260 ॥

पिण्डनिर्वपणं केचित्पुरस्तादेव कुर्वते ।

वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्सु वा ॥ 261 ॥

पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।

मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक्सुतार्थिनी ॥ 262 ॥

आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितम् ।

धनवन्तं प्रजावन्तं सात्विकं धार्मिकं तथा ॥ 263 ॥

प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् ।

ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बान्धवानपि भोजयेत् ॥ 264 ॥

उच्छेषणं तु यत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः ।

ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ 265 ॥

हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्प्यते ।

पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ 266 ॥

तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा ।

दत्तेन मासं तृप्यन्ति विधिवत्पितरो नृणाम् ॥ 267 ॥

द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान्हारिणेन तु ।

औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥ 268 ॥

षण्मासांश्छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै ।

अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥ 269 ॥

(अष्टावैणेयमांसेन पार्षतेनाथ सप्त वै ।

अष्टावेणेयमांसेन रौरवण नवैव तु ॥ 14 ॥)

दशमासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः ।

शशकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥ 270 ॥

संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन च ।

वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिद्र्वादशवार्षिकी ॥ 271 ॥

(त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणमजापूर्वानुगामिनम् ।

तं वै वार्ध्रीणसं विद्यात् वृध्दं शुक्लमजापतिम् ॥ 15 ॥)

कालशाकं महाशल्का: खड्गलोहामिषं मधु ।

आनन्त्यायैव कल्प्यन्ते मुन्यन्नानि च सर्वश: ॥ 272 ॥

यत्किंचिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम् ।

तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥ 273 ॥

अपि न: स कुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।

पायसं मधुसर्पिभ्र्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥ 274 ॥

यद्यद्ददाति विधिवत्सम्यक् श्रध्दासमन्वित: ।

तत्तत्पितृणां भवति परत्रानन्तमक्षयम् ॥ 275 ॥

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

श्राध्दे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतरा: ॥ 276 ॥

युक्षु कुर्वन्दिनर्क्षेषु सर्वान्कामान्समश्नुते ।

अयुक्षु तु पितृन्सर्वान्प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम् ॥ 277 ॥

यथा चैवापर: पक्ष: पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।

तथा श्राध्दस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते ॥ 278 ॥

प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा ।

पित्र्यमानिधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना ॥ 279 ॥

रात्रौ श्राध्दं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा ।

संध्ययोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते ॥ 280 ॥

(कुर्वन्प्रातिपादि श्राध्दं स्वरूपां लभते प्रजाम् ।

कन्यकाश्च द्वितीयायां तृतीयायां तु वाजिनः ॥ 16 ॥

पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां तु पञ्चम्यां शोभनान्सुतान् ।

षष्ठयां दूतमवाप्नोति सप्तम्यां लभते कृषिम् ॥ 17 ॥

अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राध्ददो नरः ।

नवम्यां वै चैकशफान् दशम्यां द्विखुरान्बहून् ॥ 18 ॥

एकादश्यां तथा रौप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।

द्वादश्यां जातरूपं च रजतं कुप्यमेव च ॥ 19 ॥

ज्ञातिश्रैष्ठयं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु कुप्रजाः ।

प्रीयन्ते पितरऽश्चास्य ये च शस्त्रहता रणे ॥ 20 ॥

पक्षाद्यादिषु निर्दिष्टान् विपुलान् मनसः प्रियान् ।

श्राध्ददः पञ्चदश्यां च सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ 21 ॥

अनेन विधिना श्राध्दं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् ।

हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पाञ्चयज्ञिकमन्वहम् ॥ 281 ॥

न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते ।

न दर्शेन विना श्राध्दमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥ 282 ॥

यदेव तर्पयत्यद्भिः पितृन्स्नात्वा द्विजोत्तमः ।

तेनैव कृत्स्नामाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥ 283 ॥

वसून्वदन्ति तु पितृन्रुद्रांश्चैव पितामहान् ।

प्रपितामहांस्तथादित्याञ्छ्रुतिरेषा सनातनी ॥ 284 ॥

विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वामृतभोजनः ।

विघसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम् ॥ 285 ॥

एतद्वोऽभिहितं सर्वं विधानं पाञ्चयज्ञिकम् ।

द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं श्रूयतामिति ॥ 286 **॥**

॥ इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ 3॥< /mUla>

</page>

चतुर्थोऽध्यायः

< mUla>**चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाऽऽद्यं गुरौ द्विजः ।**

द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ 1 ॥

अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।

या वृतिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥ 2 ॥

यात्रामात्रप्रसिध्दयर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः।

अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसंचयम् ॥ 3 ॥

ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।

सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥ 4 ॥

ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।

मृतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥ 5 ॥

सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।

सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ 6 ॥

कुसूलधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा ।

त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥ 7 ॥

(सद्यः प्रक्षालिको वा स्यान्माससंचायिकोऽपि वा ।

षण्मासनिचयो वापि समानिचय एव वा ॥ 1 ॥)

चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् ।

ज्यायान्परः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ॥ 8 ॥

षट्कर्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ।

द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ॥ 9 ॥

वर्तयंश्च शिलोञ्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः ।

इष्टीः पार्वायनान्तीयाः केवला निर्वपेत्सदा ॥ 10 ॥

न लोकवृत्तं वर्तेत वृत्तिहेतोः कथंचन ।

अजिह्मामशठां शुध्दां जीवेद् ब्राह्मणजीविकाम् ॥ 11 ॥

संतोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत् ।

संतोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ॥ 12 ॥

अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातको द्विजः ।

स्वर्गायुष्ययशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत् ॥ 13 ॥

वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।

तध्दि कुर्वन्यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ 14 ॥

नेहेतार्थान्प्रसङ्गेन न विरुध्देन कर्मणा ।

न विद्यमानेष्वर्थेषु नार्त्यामपि यतस्ततः ॥ 15 ॥

इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः ।

अतिप्रसक्तिं चैतेषां मनसा संनिवर्तयेत् ॥ 16 ॥

सर्वान्परित्यजेदर्थान्स्वाध्यायस्य विरोधिनः ।

यथातथाध्यापयंस्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ 17 ॥

वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।

वेषवाग्बुध्दिसारूप्यमाचरन्विचरेदिह ॥ 18 ॥

बुध्दिवृध्दिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च ।

नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥ 19 ॥

यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ।

तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते ॥ 20 ॥

(शास्त्रस्य पारं गत्वां तु भूयो भृयस्तदभ्यसेत् ।

तच्छास्त्रं शबलं कुर्यान्न चाधीत्य त्यजेत्पुनः ॥ 2 ॥)

ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च सर्वदा ।

नृयज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न हापयेत् ॥ 21 ॥

एतानेके महायज्ञान्यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।

अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥ 22 ॥

वाच्येके जुह्वति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा ।

वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयाम् ॥ 23 ॥

ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्त्येतैर्मखैः सदा ।

ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा ॥ 24 ॥

अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा ।

दर्शेन चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥ 25 ॥

सस्यान्ते नवसस्येष्टया तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरैः ।

पशुना त्वयनस्यादौ समान्ते सौमिकैर्मखैः ॥ 26 ॥

नानिष्ट्वा नवसस्येष्टया पशुना चाग्निमान्द्विजः ।

नवान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ 27 ॥

नवेनानर्चिता ह्यस्य पशुहव्येन चाग्नयः ।

प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषगर्धिनः ॥ 28 ॥

आसनाशनशय्याभिरद्भिर्मूलफलेन वा ।

नास्य कश्चिद्वसेद् गेहे शक्तितोऽनर्चितोऽतिथिः ॥ 29 ॥

पाषण्डिनो विकर्मस्थान्बैडालवतिकाञ्छठान् ।

हैतुकान्बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥ 30 ॥

वेदविद्याव्रतस्नाताञ्श्रोत्रियान्गृहमेधिनः ।

पूजेयेध्दव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्जयेत् ॥ 31 ॥

शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिना ।

संविभागश्च भूतेभ्यः कर्तव्योऽनुपरोधतः ॥ 32 ॥

राजतो धनमन्विच्छेत्संसीदन्स्नातकः क्षुधा ।

याज्यान्तेवासिनोर्वाऽपि न त्वन्यत इति स्थितिः ॥ 33 ॥

न सीदेत्स्नातको विप्रः क्षुधा शक्तः कथंचन ।

न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ॥ 34 ॥

क्लृप्तकेशनखश्मश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ।

स्वाध्याये चैव युक्तः स्यान्नित्यमात्महितेषु च ॥ 35 ॥

वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ।

यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥ 36 ॥

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन ।

नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥ 37 ॥

न लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्षति ।

न चोदके निरीक्षेत स्वं रुपमिति धारणा ॥ 38 ॥

मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।

प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ 39 ॥

नोपगच्छेत्प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्तवदर्शने ।

समानशयने चैव न शयीत तया सह ॥ 40 ॥

रजसाभिप्लुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः ।

प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रहीयते ॥ 41 ॥

तां विवर्जयतस्तस्य रजसा समभिप्लुताम् ।

प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रवर्धते ॥ 42 ॥

नाश्नीयाद्भार्यया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम् ।

क्षुवतीं जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम् ॥ 43 ॥

नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम् ।

न पश्येत्प्रसवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥ 44 ॥

(उपेत्य स्नातको विद्वान्नेक्षेन्नग्नां परस्त्रियम् ।

सरहस्यं च संवादं परस्त्रीषु विवर्जयेत् ॥ 3 ॥)

नान्नमद्यादेकवासा न नग्नः स्नानमाचरेत् ।

न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥ 45 ॥

न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ।

न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ॥ 46 ॥

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ।

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ॥ 47 ॥

वाय्वग्निविप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः ।

न कदाचन कुर्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥ 48 ॥

तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठलोष्ठपत्रतृणादिना ।

नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥ 49 ॥

मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ संध्ययोश्च तथा दिवा ॥ 50 ॥

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।

यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणबाधाभयेषु च ॥ 51 ॥

प्रत्यग्निं प्रतिसूर्यं च प्रतिसोमोदकद्विजान् ।

प्रतिगां प्रतिवातं च प्रज्ञा नश्यति मेहतः ॥ 52 ॥

नाग्निं मुखेनोपधमेन्नग्नां नेक्षेत च स्त्रियम् ।

नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥ 53 ॥

अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनमभिलङ्घयेत् ।

न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणाबाधमाचरेत् ॥ 54 ॥

नाश्नीयात्संधिवेलायां न गच्छेन्नापि संविशेत् ।

न चैव प्रलिखेद्भूमिं नात्मनोपहरेत्स्रजम् ॥ 55 ॥

नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा ष्ठीवनं वा समुत्सृजेत् ।

अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ॥ 56 ॥

नैकः सुप्याच्छून्यगेहे श्रेयांसं न प्रबोधयेत् ।

नोदक्ययाऽभिभाषेत यज्ञं गच्छेन्न चावृतः ॥ 57 ॥

(एकः स्वादु न भुञ्जीत स्वार्थमेको न चिन्तयेत् ।

एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृयात् ॥ 4 ॥)

अग्न्यगारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च सन्निधौ ।

स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुध्दरेत् ॥ 58 ॥

न वारयेद्गां धयन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित् ।

न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दर्शयेद्बुधः ॥ 59 ॥

नाधार्मिके वसेद्ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम् ।

नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्वते वसेत् ॥ 60 ॥

न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृते ।

न पाषण्डिगणाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्नृभिः ॥ 61 ॥

न भुञ्जीतोध्दृतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत् ।

नातिप्रगे नाति सायं न सायं प्रातराशितः ॥ 62 ॥

न कुर्वीत वृथाचेष्टां न वार्यञ्जलिना पिबेत् ।

नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यान्न जातु स्यात्कुतूहली ॥ 63 ॥

न नृत्येदथवा गायेन्न वादित्राणि वादयेत् ।

नास्फोटयेन्न च क्ष्वेडेन्न च रक्तो विरावयेत् ॥ 64 ॥

न पादौ धावयेत्कांस्ये कदाचिदपि भाजने ।

न भिन्नभाण्डे भुञ्जीत न भावप्रतिदूषिते ॥ 65 ॥

उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।

उपवीतमलंकारं स्रजं करकमेव च ॥ 66 ॥

नाविनीतैर्व्रजेध्दुर्यैर्न चं क्षुद्व्याधिपीडितैः ।

न भिन्नश्रृङ्गाक्षिखुरैर्न वालधिविरुपितैः ॥ 67 ॥

विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः ।

वर्णरुपोपसंपन्नैः प्रतोदेनातुदन्भृशम् ॥ 68 ॥

बालातपः प्रेतधूमो वर्ज्यं भिन्नं तथाऽऽसनम् ।

न च्छिन्ध्यान्नखलोमानि दन्तैर्नोत्पाटयेन्नखान् ॥ 69 ॥

(श्रीकामो वर्जयेन्नित्यं मृण्मये चैव भोजनम् ।)

न मृल्लोष्ठं च मृद्नीयान्न च्छिन्ध्यात्करजैस्तृणम् ।

न कर्म निष्फलं कुर्यान्नायत्यामसुखोदयम् ॥ 70 ॥

लोष्ठमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।

स विनाशं व्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च ॥ 71 ॥

न विगर्ह्य कथां कुर्याद्बहिर्माल्यं न धारयेत् ।

गवां च यानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितम् ॥ 72 ॥

अद्वारेण च नातीयाद् ग्रामं वा वेश्म वावृतम् ।

रात्रौ च वृक्षमूलानि दूरतः परिवर्जयेत् ॥ 73 ॥

नाक्षैः क्रीडेत्कदाचित्तु स्वयं नोपानहौ हरेत् ।

शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ॥ 74 ॥

सर्वं च तिलसंबध्दं नाद्यादस्तमिते रवौ ।

न च नग्नः शयीतेह न चोच्छिष्टः क्वचिद् ब्रजेत् ॥ 75 ॥

आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ।

आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ 73 ॥

अचक्षुर्विषयं दुर्गं न प्रपद्येत कर्हिचित् ।

न विण्मूत्रमुदीक्षेत न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ॥ 77 ॥

अधितिष्ठेन्न केशांस्तु न भस्मास्थिकपालिकाः ।

न कार्पासास्थि न तुषान्दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ 78 ॥

न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुल्कसैः ।

न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः ॥ 79 ॥

(न कृतघ्नैरनुद्युक्तैर्न महापातकान्वितैः ।

न दस्युभिर्नाशुचिभिर्नामित्रैश्च कदाचन ॥ 5 ॥)

न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।

न चास्योपदिशेध्दर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥ 80 ॥

(अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा प्रायश्चित्तं समादिशेत् ॥ 6 ॥)

यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम् ।

सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव मज्जति ॥ 81 ॥

न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः ।

न स्पृशेच्चैतदुच्छिष्टो न च स्नायाद्विना ततः ॥ 82 ॥

केशग्रहान्प्रहारांश्च शिरस्येतान्विवर्जयेत् ।

शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किंचिदपि स्पृशेत् ॥ 83 ॥

न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः ।

सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ॥ 84 ॥

दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।

दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः ॥ 85 ॥

दश सूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिकः ।

तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥ 86 ॥

यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ।

स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥ 87 ॥

तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ ।

नरकं कालसूत्रं च महानरकमेव च ॥ 88 ॥

संजीवनं महावीचिं तपनं संप्रतापनम् ।

संहातं च सकाकोलं कुड्मलं प्रतिमूर्तिकम् ॥ 89 ॥

लोहशङ्कुमृजीषं च पन्थानं शाल्मलीं नदीम् ।

असिपत्रवनं चैव लोहदारकमेव च ॥ 90 ॥

एतद्विदन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ॥ 91 ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।

कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ॥ 92 ॥

उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।

पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठेत्स्वकाले चापरां चिरम् ॥ 93 ॥

ऋषयो दीर्घसंध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥ 94 ॥

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥ 95 ॥

पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि ॥ 96 ॥

यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः ।

विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं तदेवैकमहर्निशम् ॥ 97 ॥

अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥ 98 ॥

नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसंनिधौ ।

न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ॥ 99 ॥

यथोदितेन विधिना नित्यं छन्दस्कृतं पठेत् ।

ब्रह्म छन्दस्कृतं चैव द्विजो युक्तो ह्यनापदि ॥ 100 ॥

इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।

अध्यापनं च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकम् ॥ 101 ॥

कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांसुसमूहने ।

एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥ 102 ॥

विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे ।

आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥ 103 ॥

एतांस्त्वभ्युदितान्विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।

तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥ 104 ॥

निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने ।

एतानाकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि ॥ 105 ॥

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने ।

सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥ 106 ॥

नित्यानध्याय एव स्याद् ग्रामेषु नगरेषु च ।

धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ॥ 107 ॥

अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च संनिधौ ।

अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥ 108 ॥

उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रस्य विसर्जने ।

उच्छिष्टः श्राध्दभुक्चैव मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥ 109 ॥

प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।

त्र्यहं न कीर्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥ 110 ॥

यावदेकानुददिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति ।

विप्रस्य विदुषो देहे तावद् ब्रह्म न कीर्तयेत् ॥ 111 ॥

शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् ।

नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ॥ 112 ॥

नीहारे बाणशब्दे च संध्ययोरेव चोभयोः ।

अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥ 113 ॥

अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।

ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥ 114 ॥

पांसुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा ।

श्वखरोष्ट्रे च रुवति पङ्क्तौ च न पठेद्द्विजः ॥ 115 ॥

नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।

वसित्वा मैथुनं वासः श्राध्दिकं प्रतिगृह्य च ॥ 116 ॥

प्राणि वा यदि वाऽप्राणि यत्किंचिच्छ्राध्दिकं भवेत् ।

तदालभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः ॥ 117 ॥

चोरैरूपद्रुते ग्रामे संभ्रमे चाग्निकारिते ।

आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वाद्भुतेषु च ॥ 118 ॥

उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् ।

अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥ 119 ॥

नाधीयीताश्वमारुढो न वृक्षं न च हस्तिनम् ।

न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः ॥ 120 ॥

न विवादे न कलहे न सेनायां न संगरे ।

न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न शुक्तके ॥ 121 ॥

अतिथिं चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् ।

रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते ॥ 122 ॥

सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन ।

वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥ 123 ॥

ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।

सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥ 124 ॥

एतद्विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम् ।

क्रमतः पूर्वमभ्यस्य पश्चाद्वेदमधीयते ॥ 125 ॥

पशुमण्डूकमार्जारश्वसर्पनकुलाखुभिः ।

अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्निशम् ॥ 126 ॥

द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।

स्वाध्यायभूमिं चाशुध्दामात्मानं चाशुचिं द्विजः ॥ 127 ॥

अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥ 128 ॥

(षष्ठयष्टम्यौ त्वमावास्यामुभयत्र चतुर्दशीम् ।

वर्जयेत्पौर्णमासीं च तैले मांसे भगे क्षुरे ॥ 7 ॥)

न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ।

न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥ 129 ॥

देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा ।

नाक्रामेत्कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥ 130 ॥

मध्यंदिनेऽर्धरात्रे च श्राध्दं भुक्त्वा च सामिषम् ।

संध्यायोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥ 131 ॥

उद्वर्तनमपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च ।

श्लेष्मनिष्ठयूतबान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः ॥ 132 ॥

वैरिणं नोपसेवेत सहायं चैव वैरिणः ।

अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव च योषितम् ॥ 133 ॥

न हीदृशमनायुष्यं लोके किंचन विद्यते ।

यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥ 134 ॥

क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन ॥ 135 ॥
एतत्त्रयं हि पुरुषं निर्दहेदवमानितम् ।
तस्मादेतत्त्रयं नित्यं नावमन्येत बुध्दिमान् ॥ 136 ॥
नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृध्दिभिः ।
आमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ॥ 137 ॥
सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।
प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥ 138 ॥
भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत् ।
शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात्केनचित्सह ॥ 139 ॥
नातिकल्यं नातिसायं नातिमध्यंदिने स्थिते ।
नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥ 140 ॥
हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्विद्याहीनान्वयोऽधिकान् ।
रूपद्रव्यविहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥ 141 ॥
न स्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टो विप्रो गोब्राह्मणानलान् ।
न चापि पश्येदशुचिः सुस्थो ज्योतिर्गणान्दिवा ॥ 142 ॥
स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् ।
गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥ 143 ॥
अनातुरः स्वानि खानि न स्पृशेदनिमित्ततः ।
रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ॥ 144 ॥
मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्प्रयतात्मा जितेन्द्रियः ।
जपेच्च जुहुयाच्चैव नित्यमग्निमतन्द्रितः ॥ 145 ॥

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ।

जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥ 146 ॥

वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ।

तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ 147 ॥

वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च ।

अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम् ॥ 148 ॥

पौर्विकीं संस्मरञ्जातिं ब्रह्मैवाभ्यसते पुनः ।

ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमनन्तं सुखमश्नुते ॥ 149 ॥

सावित्राञ्छान्तिहोमांश्च कुर्यात्पर्वसु नित्यशः ।

पितृंश्चैवाष्टकास्वर्चेन्नित्यमन्वष्टकासु च ॥ 150 ॥

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् ।

उच्छिष्टान्ननिषेकंच दूरादेव समाचरेत् ॥ 151 ॥

मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।

पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥ 152 ॥

दैवतान्यभिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ।

ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरूनेव च पर्वसु ॥ 153 ॥

अभिवादयेद्वृध्दांश्च दद्याच्चैवासनं स्वकम् ।

कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियात् ॥ 154 ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्निबध्दं स्वेषु कर्मसु ।

धर्ममूलं निषेवेत सदाचारमतन्द्रितः ॥ 155 ॥

आचाराल्लभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ।

आचाराध्दनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ 156 ॥

दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।

दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥ 157 ॥

सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः ।

श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ 158 ॥

यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत् ।

यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत्तत्सेवेत यत्नतः ॥ 159 ॥

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ 160 ॥

यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मनः ।

तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् ॥ 161 ॥

आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ।

न हिंस्याद्ब्राह्मणान्गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः ॥ 162 ॥

नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ।

द्वेषं दम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् ॥ 163 ॥

परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्क्रुध्दो नैव निपातयेत् ।

अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिष्टयर्थं ताडयेत्तु तौ ॥ 134 ॥

ब्राह्मणायावगुर्यैव द्विजातिर्वधकाम्यया ।

शतं वर्षाणि तामिस्रे नरके परिवर्तते ॥ 165 ॥

ताडयित्वा तृणेनापि संरम्भान्मतिपूर्वकम् ।

एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते ॥ 166 ॥

अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगङ्गतः ।

दुःखं सुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥ 167 ॥

शोणितं यावतः पांसून्संगृह्णाति महीतलात् ।

तावतोऽब्दानमुत्रान्यैः शोणितोत्पादकोऽद्यते ॥ 168 ॥

न कदाचिद्द्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेदपि ।

न ताडयेत्तृणेनापि न गात्रात्स्रावयेदसृक् ॥ 169 ॥

अधार्मिको नरो यो हि यस्य चाप्यनृतं धनम् ।

हिंसारतश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते ॥ 170 ॥

न सीदन्नपि धर्मेण मनोऽधर्मे निवेशयेत् ।

अधर्मिकाणां पापानामाशु पश्यन्विपर्ययम् ॥ 171 ॥

नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव ।

शनैरावर्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि कृन्तति ॥ 172 ॥

यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पुत्रेषु नप्तृषु ।

न त्वेव तु कृतोऽधर्मः कर्तुर्भवति निष्फलः ॥ 173 ॥

अधर्मेणैधते तावत्ततो भद्राणि पश्यति ।

ततः सपत्नाञ्जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ 174 ॥

सत्यधर्मार्यवृत्तेषु शौचे चैवारमेत्सदा ।

शिष्यांश्च शिष्याध्द्दर्मेण वाग्बाहूदरसंयतः ॥ 175॥

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ।

धर्मं चाप्यसुखोदर्कं लोकविक्रुष्टमेव च ॥ 176 ॥

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः ।

न स्याद्वाक्चपलश्चैव न परद्रोहकर्मधीः ॥ 177 ॥

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यते ॥ 178 ॥

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ।

बालवृध्दातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसंबन्धिबान्धवैः ॥ 179 ॥

मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ।

दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥ 180 ॥

एतैर्विवादान्संत्यज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

एभिर्जितैश्च जयति सर्वांल्लोकानिमान्गृही ॥ 181 ॥

आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ।

अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः ॥ 182 ॥

जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।

संबन्धिनो ह्यपां लोके पृथिव्यां मातृमातुलौ ॥ 183 ॥

आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृध्दकृशातुराः ।

भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः ॥ 184 ॥

छाया स्वो दासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम् ।

तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेतासंज्वरः सदा ॥ 185 ॥

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत् ।

प्रतिग्रहेण ह्यस्याशु ब्राह्मं तेजः प्रशाम्यति ॥ 186 ॥

न द्रव्याणामविज्ञाय विधिं धर्म्यं प्रतिग्रहे ।

प्राज्ञः प्रतिग्रहं कुर्यादवसीदन्नपि क्षुधा ॥ 187 ॥

हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासस्तिलान्घृतम् ।

प्रतिगृह्णन्नविद्वांस्तु भस्मीभवति दारुवत् ॥ 188 ॥

हिरण्यमायुरन्नं च भूर्गौश्चाप्योषतस्तनुम् ।

अश्वश्चक्षुस्त्वचं वासो घृतं तेजस्तिलाः प्रजाः ॥ 189 ॥

अतपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः ।

अम्भस्यश्मप्लवेनेव सह तेनैव मज्जति ॥ 190 ॥

तस्मादविद्वान्बिभियाद्यस्मात्तस्मात्प्रतिग्रहात् ।

स्वल्पकेनाप्यविद्वान्हि पङ्के गौरिव सीदति ॥ 191 ॥

न वार्यपि प्रयच्छेत्तु बैडालव्रतिके द्विजे ।

न बकव्रतिके विप्रे नावेदविदि धर्मवित् ॥ 192 ॥

त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाप्यिर्जितं धनम् ।

दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च ॥ 193 ॥

यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन् ।

तथा निमज्जतोऽधस्तादज्ञौ दातृप्रतीच्छकौ ॥ 194 ॥

धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः ।

बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसंधकः ॥ 195 ॥

(यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः ।

प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद् व्रतम् ॥ 8 ॥)

अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।

शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो द्विजः ॥ 196 ॥

ये बकव्रतिनो विप्रा ये च मार्जारलिङ्गिनः ।

ते पतन्त्यन्धतामिस्रे तेन पापेन कर्मणा ॥ 197 ॥

न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।

व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन्स्त्रीशूद्रदम्भनम् ॥ 198 ॥

प्रेत्येह चेदृशा विप्रा गर्ह्यन्ते ब्रह्मवादिभिः ।

छद्मनाऽऽचरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति ॥ 199 ॥

अलिङ्गी लिङ्गिवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति ।

स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्यग्योनौ च जायते ॥ 200 ॥

परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन ।

निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥ 201 ॥

(सप्तोध्दृत्य ततः पिण्डान्कामं स्नायाच्च पञ्चधा ।

उदपानात्स्वयं ग्रामाद्वहिः स्नात्वा न दुष्यति ॥ 9 ॥

यानशय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च ।

अदत्तान्युपभुञ्जान एनसः स्यात्तुरीयभाक् ॥ 202 ॥

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च ॥ 203 ॥

यमान्सेवेत सततं न नित्यं नियमान्बुधः ।

यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान्भजन् ॥ 204 ॥

(आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दममस्पृहा ।

ध्यानं प्रसादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश ॥ 10 ॥

अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्पता ।

अस्तेयमिति पञ्चैते यमाश्चोपव्रतानि च ॥ 11 ॥

शौचमिज्या तपोदानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ ।

व्रतोपवासौ मौनं च स्नानं च नियमा दश ॥ 12 ॥

अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् ।

अप्रमादश्च नियमाः पञ्चैवोपव्रतानि च ॥ 13 ॥)

नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिकृते तथा ।

स्त्रिया क्लीबेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् ॥ 205 ॥

अश्लीकमेतत्साधूनां यत्र जुह्वत्यमी हविः ।

प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ 206 ॥

मत्तक्रुध्दातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन ।

केशकीटावपन्नं च पदा स्पृष्टं च कामतः ॥ 207 ॥

भ्रूणघ्नावेक्षितं चैव संस्पृष्टं चाप्युदक्यया ।

पतत्रिणावलीढं च शुना संस्पृष्टमेव च ॥ 208 ॥

गवा चान्नमुपाघ्रातं घुष्टान्नं च विशेषतः ।

गणान्नं गणिकान्नं च विदुषा च जुगुप्सितम् ॥ 209 ॥

स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णो वार्धुषिकस्य च ।

दीक्षितस्य कदर्यस्य बध्दस्य निगडस्य च ॥ 210 ॥

अभिशस्तस्य षण्ढस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च ।

शुक्तं पयुर्षितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ॥ 211 ॥

चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ।

उग्रान्नं सूतिकान्नं च पर्याचान्तमनिर्दशम् ॥ 212 ॥

अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः ।

द्विषदन्नं नगर्यन्नं पतितान्नमवक्षुतम् ॥ 213 ॥

पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा ।

शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ॥ 214 ॥

कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ।

सुवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥ 215 ॥

श्ववतां शौण्डिकानां च चैलनिर्णेजकस्य च ।

रञ्जकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ 216 ॥

मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानां च सर्वशः ।

अनिर्दशं च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च ॥ 217 ॥

राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।

आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकर्तिनः ॥ 218 ॥

कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ।

गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः परिकृन्तति ॥ 219 ॥

पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् ।

विष्ठा वार्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥ 220 ॥

य एतेऽन्ये त्वभोज्यन्नाः क्रमशः परिकीर्तिताः ।

तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥ 221 ॥

(अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ।

वैश्यान्नमन्नमित्याहुः शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥ 14 ॥)

भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम् ।

मत्या भुक्त्वाऽऽचरेत्कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च ॥ 222 ॥

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राध्दिनो द्विजः ।

आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ॥ 223 ॥

(चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात्स्नात्वा तु मुक्तयोः ।

अमुक्तयोरगतयोरद्याच्चैव परेऽहनि ॥ 15 ॥)

श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च बार्धुषेः ।

मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥ 224 ॥

तान्प्रजापतिराहैत्य मा कृध्वं विषमं समम् ।

श्राध्दपूतं वदान्यस्य हतमश्रध्दयेतरत् ॥ 225 ॥

श्रध्दयेष्टं च पूर्तं च नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।

श्रध्दाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः ॥ 226 ॥

दानधर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्तिकम् ।

परितृष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः ॥ 227 ॥

(पात्रभूतो हि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् ।

असत्सु विनियुञ्जीत तस्मै देयं न किञ्चन ॥ 13 ॥

संचयं कुरुते यस्तु प्रतिगृह्य समंततः ।

धर्मार्थं नोपयुङ्क्ते च न तं तस्करमर्चयेत् ॥ 17 ॥)

यत्किंचिदपि दातव्यं याचितेनानसूयया ।

उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः ॥ 228 ॥

वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः ।

तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥ 229 ॥

भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।

गृहदोऽग्र्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ॥ 230 ॥

वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ।

अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥ 231 ॥

यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ।

धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसाष्टिताम् ॥ 132 ॥

सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।

वार्यन्नगोमहीवासस्तिलकाञ्चनसर्पिषाम् ॥ 233 ॥

येन येन तु भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति ।

तत्तत्तेनैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः ॥ 234 ॥

योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव च ।

तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं तु विपर्यये ॥ 235 ॥

न विस्मयेत तपसा वदेदिष्ट्वा च नानृतम् ।

नार्तोऽप्यपवदेद्विप्रान्न दत्त्वा परिकीर्तयेत् ॥ 236 ॥

यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् ।

आयुर्विप्रापवादेन दानं च परिकीर्तनात् ॥ 237 ॥

धर्मं शनैः संचिनुयाद्वल्मीकमिव पुत्तिकाः ।

परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ 238 ॥

नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ।

न पुत्रदारा न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः ॥ 239 ॥

एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते ।

एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ 240 ॥

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं क्षितौ ।

विमुखा वान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥ 241 ॥

तस्माध्दर्मं सहायार्थं नित्यं संचिनुयाच्छनैः ।

धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥ 242 ॥

धर्मप्रधानं पुरुषं तपसा हतकिल्बिषम् ।

परलोकं नयत्याशु भास्वन्तं खशरीरिणम् ॥ 243 ॥

उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं संबन्धानाचरेत्सह ।

निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत् ॥ 244 ॥

उत्तमानुत्तमान्गच्छन्हीनान्हीनांश्च वर्जयन् ।

ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम् ॥ 245 ॥

दृढकारी मृदुर्दान्तः क्रूराचारैरसंवसन् ।

अहिंस्रो दमदानाभ्यां जयेत्स्वर्गं तथाव्रतः ॥ 246 ॥

एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वथाभयदक्षिणाम् ॥ 247 ॥

आहृताभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम् ।

मेने प्रजापतिर्ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ॥ 248 ॥

नाश्नन्ति पितरस्तस्य दश वर्षाणि पञ्च च ।

न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥ 249 ॥

(चिकित्सककृतघ्नानां शिल्पकर्तुश्च वार्धुषेः ।

षण्ढस्य कुलटायाश्च उद्यतामपि वर्जयेत् ॥ 18 ॥

नविद्यमानमेवं वै प्रतिग्राह्यं विजानता ।

विकल्प्याविद्यमाने तु धर्महीनः प्रकीर्तितः ॥ 19 ॥)

शय्यां गृहान्कुशान्गन्धानपः पुष्पं मणीन्दधि ।

धाना मत्स्यान्पयो मांसं शाकं चैव न निर्नुदेत् ॥ 250 ॥

गुरून्भृत्यांश्चोज्जिहीर्षन्नर्चिष्यन्देवतातिथीन् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु तृप्येत्स्वयं ततः ॥ 251 ॥

गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।

आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन्गृह्णीयात्साधुतः सदा ॥ 252 ॥

आर्धिकः कुलमित्रं च गोपालो दासनापितौ ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ 253 ॥

यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशं च चिकीर्षितम् ।

यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥ 254 ॥

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।

स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः ॥ 255 ॥

वाच्यर्था नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्विनिःसृताः ।

तांस्तु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः ॥ 256 ॥

महर्षिपितृदेवानां गत्वानृण्यं यथाविधि ।

पुत्रे सर्वं समासज्य वसेन्माध्यस्थमाश्रितः ॥ 257 ॥

एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ।

एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥ 258 ॥

एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ।

स्नातकव्रतकल्पश्च सत्त्ववृद्धिकरः शुभः ॥ 259 ॥

अनेन विप्रो वृत्तेन वर्तयन्वेदशास्त्रवित् ।

व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥ 260 ॥

॥ इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ 4 ॥< /mUla>

पञ्चमोऽध्यायः

< mUla>श्रुत्वैतानृषयो धर्मान्स्नातकस्य यथोदितान् ।

इदमूचुर्महात्मानमनलप्रभवं भृगुम् ॥ 1 ॥

एवं यथोक्तं विप्राणां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।

कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो ॥ 2 ॥

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः ।

श्रूयतां येन दोषेण मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति ॥ 3 ॥

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति ॥ 4 ॥

लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।

अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवाणि च ॥ 5 ॥

लोहितान्वृक्षनिर्यासान्वृश्चनप्रभवांस्तथा ।

शेलुं गव्यं च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ 6 ॥

वृथा कृसरसंयावं पायसापूपमेव च ।

अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च ॥ 7 ॥

अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा ।

आविकं संधिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥ 8 ॥

(क्षीराणि यान्यभक्षाणि तद्विकाराशने बुधः ।

सप्तरात्रं व्रतं कुर्यात्प्रयत्नेन समाहितः ॥ 1 ॥)

आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां माहिषं विना ।

स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तनि चैव हि ॥ 9 ॥

दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दधिसंभवम् ।

यानि चैवाभिषूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥ 10 ॥

क्रव्यादाञ्छकुनान्सर्वांस्तथा ग्रामनिवासिनः ।

अनिर्दिष्टांश्चैकशफांष्टिट्टिभं च विवर्जयेत् ॥ 11 ॥

कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राह्वं ग्रामकुक्कुटम् ।

सारसं रज्जुवालं च दात्यूहं शुकसारिके ॥ 12 ॥

प्रतुदाञ्जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान् ।

निमज्जतश्च मत्स्यादान्सौनं वल्लूरमेव च ॥ 13 ॥

बकं चैव बलाकां च काकोलं खञ्जरीटकम् ।

मत्स्यादान्विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः ॥ 14 ॥

यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते ।

मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान्विवर्जयेत् ॥ 15 ॥

पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ।

राजीवान्सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः ॥ 16 ॥

न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ।

भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान्सर्वान्पञ्चनखांस्तथा ॥ 17 ॥

श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा ।

भक्ष्यान्पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः ॥ 18 ॥

छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।

पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः ॥ 19 ॥

अमत्यैतानि षट् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।

यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः ॥ 20 ॥

संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः ।

अज्ञातभुक्तशुध्दयर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥ 21 ॥

यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः ।

भृत्यानां चैव वृत्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत्पुरा ॥ 22 ॥

बभूवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां मृगपक्षिणाम् ।

पुराणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च ॥ 23 ॥

यत्किंचित्स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् ।

तत्पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषं च यद्भवेत् ॥ 24 ॥

चिरस्थितमपि त्वाद्यमस्नेहाक्तं द्विजातिभिः ।

यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रिया ॥ 25 ॥

एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ।

मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥ 26 ॥

प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ।

यथाविधि नियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये ॥ 27 ॥

प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।

स्थावरं जङ्गमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ 28 ॥

चराणामन्नमचरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः ।

अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणां चैव भीरवः ॥ 29 ॥

नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान्प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।

धात्रैव सृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोऽत्तार एव च ॥ 30 ॥

यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवो विधिः स्मृतः ।

अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ॥ 31 ॥

क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा ।

देवान्पितृंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥ 32 ॥

नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विजः ।

जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेत्य तैरद्यतेऽवशः ॥ 33 ॥

न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः ।

यादृशं भवति प्रेत्य वृथामांसानि खादतः ॥ 34 ॥

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिम् ॥ 35 ॥

असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कदाचन ।

मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ॥ 36 ॥

कुर्याद्घृतपशुं सङ्गे कुर्यात्पिष्टपशुं तथा ।

न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत्कदाचन ॥ 37 ॥

यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वो ह मारणम् ।

वृथापशुघ्नः प्रोप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥ 38 ॥

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वंयमेव स्वयंभुवा ।

यज्ञश्च भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥ 39 ॥

ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा ।

यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युत्सृतीः पुनः ॥ 40 ॥

मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।

अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥ 41 ॥

एष्वर्थेषु पशून्हिंसन्वेदतत्त्वार्थविद्द्विजः ।

आत्मानं च पशुं चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥ 42 ॥

गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान्द्विजः ।

नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥ 43 ॥

या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे ।

अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाध्दर्मो हि निर्बभौ ॥ 44 ॥

योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया ।

स जीवंश्च मृतश्चैव न क्वचित्सुखमेधते ॥ 45 ॥

यो बन्धनबधक्लेशान्प्राणिनां न चिकीर्षति ।

स सर्वस्य हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ 46 ॥

यध्दयायति यत्कुरुते धृतिं बध्नाति यत्र च ।

तदवाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किंचन ॥ 47 ॥

नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् ।

न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥ 48 ॥

समुत्पत्तिं च मांसस्य वधबन्धौ च देहिनाम् ।

प्रसमीक्ष्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥ 49 ॥

न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।

स लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीडयते ॥ 50 ॥

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥ 51 ॥

स्वमासं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।

अनभ्यर्च्य पितृन्देवांस्ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यकृत् ॥ 52 ॥

वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।

मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥ 53 ॥

(सदा यजति यज्ञेन सदा दानानि यच्छति ।

स तपस्वी सदा विप्रो यश्च मांसं विवर्जयेत् ॥ 2 ॥)

फलमूलाशनैर्मेध्यैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः ।

न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥ 54 ॥

मां स भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम् ।

एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ 55 ॥

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ 56 ॥

प्रेतशुध्दिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुध्दिं तथैव च ।

चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वशः ॥ 57 ॥

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ।

अशुध्दा बान्धवाः सर्वे सूतके च तथोच्यते ॥ 58 ॥

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

अर्वाक् संचयनादस्थ्नां त्र्यहमेकाहमेव वा ॥ 59 ॥

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥ 60 ॥

यथेदं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणकं शुध्दिमिच्छताम् ॥ 61 ॥

(उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहो यज्ञः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥ 3 ॥)

सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥ 62 ॥

(सत्रधर्मप्रवृत्तस्य दानधर्मफलैषिणः ।

त्रेता धर्मापरोधार्थमरण्यस्यैतदुच्यते ॥ 4 ॥)

निरस्य तु पुमाञ्छुक्रमुपस्पृश्यैव शुध्दयति ।

बैजिकादभिसंबन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम् ॥ 63 ॥

(जननेप्येवमेव स्यान्मातापित्रोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥ 5 ॥)

अह्ना चैकेन रात्र्या च त्रिरात्रैरेव च त्रिभिः ।

शवस्पृशो विशुध्यन्ति त्र्यहादुदकदायिनः ॥ 64 ॥

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् ।

प्रेतहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्दयति ॥ 65 ॥

रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्दयति ।

रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला ॥ 66 ॥

नृणामकृतचूडानां विशुध्दिर्नैशिकी स्मृता ।

निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुध्दिरिष्यते ॥ 67 ॥

(प्राक्संस्कारप्रमीतानां वर्णानामविशेषतः ।

त्रिरात्रातु भवेच्छुध्दिः कन्यास्वह्नो विधीयते ॥ 6 ॥

अदन्तजन्मनः सद्य आचूडान्नैशिकी स्मृता ।

त्रिरात्रमावृतादेशाद्दशरात्रमतः परम् ॥ 7 ॥

परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु प्रकृतेषु च ।

मातामहे त्रिरात्रं तु एकाहं त्वसपिण्डतः ॥ 8 ॥)

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः ।

अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थिसंचयनादृते ॥ 68 ॥

नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो न च कार्योदकक्रिया ।

अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षपेयुस्त्र्यहमेव च ॥ 69 ॥

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाम्नि वापि कृते सति ॥ 70 ॥

सब्रह्मचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम् ।

जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुध्दिरिष्यते ॥ 71 ॥

स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुध्दयन्ति बान्धवाः ।

यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्दयन्ति तु सनाभयः ॥ 72 ॥

(परपूर्वासु पुत्रेषु सूतके मृतकेषु च ।

मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहं तु सापिण्डने ॥ 9 ॥)

अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते त्र्यहम् ।

मांसाशनं च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ ॥ 73 ॥

सन्निधावेष वै कल्पः शावाशौचस्य कीर्तितः ।

असंन्निधावयं ज्ञेयो विधिः संबन्धिबान्धवैः ॥ 74 ॥

विगतं तु विदेशस्थं श्रृणुयाद्यो ह्यनिर्दशम् ।

यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥ 75 ॥

(मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्षण्मासे पक्षिणी तथा ।

अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुध्दयति ॥ 10 ॥)

अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुध्दयति ॥ 76 ॥

निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासा जलमाप्लुत्य शुध्दो भवति मानवः ॥ 77 ॥

बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते ।

सवासा जलमाप्लुत्य सद्य एव विशुध्दयति ॥ 78 ॥

अन्तर्दशाहे स्यातां चेत्पुनर्मरणजन्मनी ।

तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम् ॥ 79 ॥

त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति ।

तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥ 80 ॥

श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च ॥ 81 ॥

प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः ।

अश्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नमनूचाने तथा गुरौ ॥ 82 ॥

शुध्दयेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्दयति ॥ 83 ॥

(क्षत्रविट्शूद्रदायादा स्युश्चेद्विप्रस्य बान्धवाः ।

तेषामशौचं विप्रस्य दशाहाच्छुध्दिरिष्यते ॥ 11 ॥

राजन्यवैश्ययोश्चैवं हीनयोनिषु बन्धुषु ।

स्वमेव शौचं कुर्वीत विशुध्यर्थमिति स्थितिः ॥ 12 ॥

विप्रः शुध्येद्दशाहेन जन्महानौ स्वयोनिषु ।

षट्भिस्त्रिभिरथैकेन क्षत्रविट्शूद्रयोनिषु ॥ 13 ॥

सर्वे चोत्तमवर्णास्तु शौचं कुर्युरतन्द्रिताः ।

तद्वर्णविधिदृष्टेन स्वं तु शौचं स्वयोनिषु ॥ 14 ॥

न वर्धयेदघाहानि प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः ।

न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ 84 ॥

दिवाकीर्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा ।

शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्दयति ॥ 85 ॥

आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ।

सौरान्मन्त्रान्यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः ॥ 86 ॥

नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्दयति ।

आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा ॥ 87 ॥

आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।

समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुध्दयति ॥ 88 ॥

वृथासंकरजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।

आत्मनस्त्यागिनां चैव निर्वर्ततेतोदकक्रिया ॥ 89 ॥

पाषण्डमाश्रितानां च चरन्तीनां च कामतः ।

गर्भभर्तृद्रुहां चैव सुरापीनां च योषिताम् ॥ 90 ॥

आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।

निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियुज्यते ॥ 91 ॥

दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।

पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथायोगं द्विजन्मनः ॥ 92 ॥

न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्रिणाम् ।

ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा ॥ 93 ॥

राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते ।

प्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्र कारणम् ॥ 94 ॥

डिम्भाहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च ।

गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥ 95 ॥

सोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्यमस्य च ।

अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥ 96 ॥

लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते ।

शौचाशोचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभवाप्ययम् ॥ 97 ॥

उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च ।

सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथाशौचमिति स्थितिः ॥ 98 ॥

विप्रः शुध्दयत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् ।

वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ॥ 99 ॥

एतद्वोऽभिहितं शौचं सपिण्डेषु द्विजोत्तमाः ।

असपिण्डेषु सर्वेषु प्रेतशुध्दिं निबोधत ॥ 100 ॥

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।

विशुध्दयति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥ 101 ॥

यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्दयति ।

अनदन्नन्नमह्नैव न चेत्तस्मिन्गृहे वसेत् ॥ 102 ॥

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च ।

स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुध्दयति ॥ 103 ॥

न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण नाययेत् ।

अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता ॥ 104 ॥

ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृन्मनो वार्युपाञ्जनम् ।

वायुः कर्मार्ककालौ च शुध्देः कर्तॄणि देहिनाम् ॥ 105 ॥

सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ।

योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥ 106 ॥

क्षान्त्या शुध्दयन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः ।

प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः ॥ 107 ॥

मृत्तोयैः शुध्दयते शोध्यं नदी वेगेन शुध्दयति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः ॥ 108 ॥

अद्भिर्गात्राणि शुध्दयन्ति मनः सत्येन शुध्दयति ।

विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुध्दिर्ज्ञानेन शुध्दयति ॥ 109 ॥

एष शौचस्य वः प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः ।

नानाविधानां द्रव्याणां शुध्देः शृणुत निर्णयम् ॥ 110 ॥

तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च ।

भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुध्दिरुक्ता मनीषिभिः ॥ 111 ॥

निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्दयति ।

अब्जमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्कृतम् ॥ 112 ॥

अपामग्नेश्च संयोगाध्दैमं रौप्यं च निर्बभौ ।

तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णेको गुणवत्तरः ॥ 113 ॥

ताम्रायःकांस्यरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च ।

शौचं यथार्हं कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः ॥ 114 ॥

द्रवाणां चैव सर्वेषां शुध्दिरुत्पवनं स्मृतम् ।

प्रोक्षणं संहतानां च दारवाणां च तक्षणम् ॥ 115 ॥

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।

चमसानां ग्रहाणां च शुध्दिः प्रक्षालनेन तु ॥ 116 ॥

चरूणां स्रुक्स्रुवाणां च शुध्दिरुष्णेन वारिणा ।

स्फ्यशूर्पशकटानां च मुसलोलूखलस्य च ॥ 117 ॥

अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् ।

प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते ॥ 118 ॥

(त्र्यहकृतशौचानां तु वायसी शुध्दिरिष्यते ।

पर्युक्षणाध्दूपनाद्वा मलिनामतिधावनात् ॥ 15 ॥)

चैलवच्चर्मणां शुध्दिर्वैदलानां तथैव च ।

शाकमूलफलानां च धान्यवच्छुध्दिरिष्यते ॥ 119 ॥

कौशेयाविकयोरुषैः कुतपानामरिष्टकैः ।

श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः ॥ 120 ॥

क्षौमवच्छङ्खशृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च ।

शुध्दिर्विजानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा ॥ 121 ॥

प्रोक्षणात्तृणकाष्ठं च पलालं चैव शुध्दयति ।

मार्जनोपाञ्जनैर्वेश्म पुनःपाकेन मृन्मयम् ॥ 122 ॥

मद्यैर्मूत्रैः पुरीषैर्वा ष्ठीवनैः पूयशोणितैः ।

संस्पृष्टं नैव शुध्दयेत पुनःपाकेन मृन्मयम् ॥ 123 ॥

संमार्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च ।

गवां च परिवासेन भूमिः शुध्दयति पञ्चभिः ॥ 124 ॥

पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।

दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्दयति ॥ 125 ॥

यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।

तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुध्दिषु ॥ 126 ॥

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।

अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ 127 ॥

आपः शुध्दा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत् ।

अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः ॥ 128 ॥

नित्यं शुध्दः कारुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम् ।

ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ॥ 129 ॥

नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।

प्रस्रवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥ 130 ॥

श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।

क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥ 131 ॥

(शुचिरग्निः शुचिर्वायुः प्रवृत्तो हि बहिश्चरः ।

जलं शुचि विविक्तस्थं पन्था संचरणे शुचिः ॥ 16 ॥)

ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः ।

यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्च्युताः ॥ 132 ॥

मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्यरश्मयः ।

रजो भूर्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि निर्दिशेत् ॥ 133 ॥

विण्मूत्रोत्सर्गशुध्दयर्थं मृद्वार्यादेयमर्थवत् ।

दैहिकानां मलानां च शुध्दिषु द्वादशस्वपि ॥ 134 ॥

वसा शुक्रमसृङ्मज्जा मूत्रविट् घ्राणकर्णविट् ।

श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥ 135 ॥

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुध्दिमभीप्सता ॥ 136 ॥

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ 137 ॥

कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत् ।

वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमश्नंश्च सर्वदा ॥ 138 ॥

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

शारीरं शौचमिच्छन्हि स्त्री शूद्रस्तु सकृत्सकृत् ॥ 139 ॥

शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ।

वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् ॥ 140 ॥

नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गे पतन्ति याः ।

न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरधिष्ठितम् ॥ 141 ॥

(अजाश्वं मुखतो मेध्यं गावो मेध्याश्च पृष्ठतः ।

ब्राह्मणाः पादतो मेध्याः स्त्रियो मेध्याश्च सर्वतः ॥ 17 ॥

गौरमेध्या मुखे प्रोक्ता अजा मेध्या ततः स्मृता ।

गोः पुरीषं च मूत्रं च मेध्यमित्यब्रवीन्मनुः ॥ 18 ॥)

स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।

भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैराप्रयतो भवेत् ॥ 142 ॥

(दन्तवद्दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शेषु चेन्नतु ।

परिच्युतेषु तत्स्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचि ॥ 19 ॥)

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥ 143 ॥

वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।

आचामेदेव भुक्त्वान्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ 144 ॥

(अनृतौ तु मृदा शौचं कार्यं मूत्रपुरीषवत् ।

ऋतौ तु गर्भं शङ्कित्वा स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ 20 ॥)

सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वानृतानि च ।

पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥ 145 ॥

एषां शौचविधिः कृत्स्नो द्रव्यशुध्दिस्तथैव च ।

उक्तो वः सर्ववर्णानां स्त्रीणां धर्मान्निबोधत ॥ 146 ॥

बालया वा युवत्या वा वृध्दया वाऽपि योषिता ।

न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किंचित्कार्यं गृहेष्वपि ॥ 147 ॥

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य यौवने ।

पुत्राणां भर्तरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतन्त्रताम् ॥ 148 ॥

पित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः ।

एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्यादुभे कुले ॥ 149 ॥

सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया ।

सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥ 150 ॥

यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां भ्राता वाऽनुमते पितुः ।

तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितं च न लङ्घयेत् ॥ 151 ॥

मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासां प्रजापतेः ।

प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥ 152 ॥

अनृतावृतुकाले च मन्त्रसंस्कारकृत्पतिः ।

सुखस्य नित्यं दातेह परलोके च योषितः ॥ 153 ॥

विशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः ।

उपचर्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्पतिः ॥ 154 ॥

(दानप्रभृति या तु स्याद्यावदायुः पतिव्रता ।

भर्तृलोकं न त्यजति यथैवारुन्धती तथा ॥ 21 ॥

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥ 155 ॥

(पत्यौ जीवति या तु स्त्री उपवासं व्रतं चरेत् ।

आयुष्यं हरते भर्तुः नरकं चैव गच्छति ॥ 22 ॥)

पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा ।

पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत्किंचिदप्रियम् ॥ 156 ॥

कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।

न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥ 157 ॥

आसीतामरणात्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।

यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥ 158 ॥

अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ।

दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंततिम् ॥ 159 ॥

मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।

स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ 160 ॥

अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते ।

सेह निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयते ॥ 161 ॥

नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह न चाप्यन्यपरिग्रहे ।

न द्वितीयश्च साध्वीनां कचिद्भर्तोपदिश्यते ॥ 162 ॥

पतिं हित्वाऽपकृष्टं स्वमुत्कृष्टं या निषेवते ।

निन्द्यैव सा भवेल्लोके परपूर्वेति चोच्यते ॥ 163 ॥

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।

शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगैश्च पीडयते ॥ 164 ॥

</page>

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयुता ।

सा भर्तृलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥ 165 ॥

अनेन नारीवृत्तेन मनोवाग्देहसंयता ।

इहाग्र्यां कीर्तिमाप्नोति पतिलोकं परत्र च ॥ 166 ॥

एवं वृत्तां सवर्णां स्त्रीं द्विजातिः पूर्वमारिणीम् ।

दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥ 167 ॥

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ।

पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥ 168 ॥

अनेन विधिना नित्यं पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ।

द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ 169 ॥

॥ इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ 5 ॥< /mUla>

षष्ठोऽध्यायः

< mUla>एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विजः ।

वने वसेत्तु नियतो यथावद्विजितेन्द्रियः ॥ 1 ॥

(अतःपरं प्रबक्ष्यामि धर्मं वैखानसाश्रमम् ।

वन्यमूलफलानां च विधिं ग्रहणमोक्षणे ॥ 1 ॥)

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदाऽरण्यं समाश्रयेत् ॥ 2 ॥

संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम् ।

पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ॥ 3 ॥

अग्निहोत्रं समादाय गृह्यं चाग्निपरिच्छदम् ।

ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ॥ 4 ॥

मुन्यन्नैर्विविधैर्मेध्यैः शाकमूलफलेन वा ।

एतानेव महायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ॥ 5 ॥

वसीत चर्म चीरं वा सायं स्नायात्प्रगे तथा ।

जटाश्च बिभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च ॥ 6 ॥

यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्वलिं भिक्षां च शक्तितः ।

अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान् ॥ 7 ॥

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः ।

दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥ 8 ॥

वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ।

दर्शमस्कन्दयन्पर्व पौर्णमासं च योगतः ॥ 9 ॥

ऋक्षेष्टयाग्रयणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।

तुरायणं च क्रमशो दक्षस्यायनमेव च ॥ 10 ॥

वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः ।

पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथक् ॥ 11 ॥

देवताभ्यस्तु तध्दुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ।

शेषमात्मनि युञ्जीत लवणं च स्वयं कृतम् ॥ 12॥

स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च ।

मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात्स्नेहांश्च फलसंभवान् ॥ 13 ॥

वर्जयेन्मधु मांसं च भौमानि कवकानि च ।

भूस्तृणं शिग्रुकं चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥ 14 ॥

त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसंचितम् ।

जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च ॥ 15 ॥

न फालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपि केनचित् ।

न ग्रामजातान्यार्तोऽपि मूलानि च फलानि च ॥ 16 ॥

अग्निपक्वाशनो वा स्यात्कालपक्वभुगेव वा ।

अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा ॥ 17 ॥

सद्यः प्रक्षालको वा स्यान्माससंचयिकोऽपि वा ।

षण्मासनिचयो वा स्यात्समानिचय एव वा ॥ 18 ॥

नक्तं चान्नं समश्नीयाद्दिवा वाहृत्य शक्तितः ।

चतुर्थकालिको वा स्यात्स्याद्वाप्यष्टमकालिकः ॥ 19 ॥

चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्लकृष्णे च वर्तयेत् ।

पक्षान्तयोर्वाप्यश्नीयाद्यवागूं कथितां सकृत् ॥ 20 ॥

(यतः पत्रं समादद्यान्न ततः पुष्पमाहरेत् ।

यतः पुष्पं समादद्यान्न ततः फलमाहरेत् ॥ 2 ॥)

पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्तयेत्सदा ।

कालपक्वैः स्वयंशीर्णैर्वैखानसमते स्थितः ॥ 21 ॥

भूमौ विपरिवर्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् ।

स्थानासनाभ्यां विहरेत्सवनेषूपयन्नपः ॥ 22 ॥

ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः ।

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयंस्तपः ॥ 23 ॥

उपस्पृशंस्त्रिषवणं पितृन्देवांश्च तर्पयेत् ।

तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेद्देहमात्मनः ॥ 24 ॥

अग्नीनात्मनि वैतानान्समारोप्य यथाविधि ।

अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः ॥ 25 ॥

अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः ।

शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः ॥ 26 ॥

तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ।

गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥ 27 ॥

ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान्वने वसन् ।

प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ 28 ॥

एताश्चान्यश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् ।

विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिध्दये श्रुतीः ॥ 29 ॥

ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः ।

विद्यातपोविवृध्दयर्थं शरीरस्य च शुध्दये ॥ 30 ॥

अपराजितां वास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः ।

आ निपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः ॥ 31 ॥

आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम् ।

वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥ 32 ॥

वनेषु च विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।

चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान्परिव्रजेत् ॥ 33 ॥

आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः ।

भिक्षाबलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन्प्रेत्य वर्धते ॥ 34 ॥

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनापाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥ 35 ॥

अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।

इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ 36 ॥

अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् ।

अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन्व्रजत्यधः ॥ 37 ॥

प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।

आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ॥ 38 ॥

यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृहात् ।

तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ 39 ॥

यस्मादण्वपि भूतानां द्विजान्नोत्पद्यते भयम् ।

तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ 40 ॥

अगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः ।

समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ 41 ॥

एक एव चरेन्नित्यं सिध्दयर्थमसहायवान् ।

सिध्दिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥ 42 ॥

अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।

उपेक्षकोऽसंकुसुको मुनिर्भावसमाहितः ॥ 43 ॥

कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।

समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥44 ॥

नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।

कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा ॥ 45 ॥

(ग्रैष्म्यान्हैमन्तिकान्मासानष्टौ भिक्षुर्विचक्रमेत् ।

दयार्थं सर्वभूतानां वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥ 3 ॥

नासूर्यं हि व्रजेन्मार्गं नादृष्टां भूमिमाक्रमेत् ।

परिभूताभिरद्भिस्तु कार्यं कुर्वीत नित्यशः ॥ 4 ॥

सत्यां वाचमहिंस्रां च वदेदनपकारिणीम् ।

कल्कापेतामपरुषामनृशंसामपैशुनाम् ॥ 5 ॥)

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।

सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ 46 ॥

अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ।

न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ 47 ॥

क्रुध्दयन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।

सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥ 48 ॥

अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।

आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥ 49 ॥

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्याया ।
नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥ 50 ॥
न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः ।
आकीर्णं भिक्षुकैर्वान्यैरगारमुपसंव्रजेत् ॥ 51 ॥
क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ।
विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ 52 ॥
अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ।
तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥ 53 ॥
अलाबुं दारुपात्रं च मृण्मयं वैदलं तथा ।
एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायंभुबोऽब्रवीत् ॥ 54 ॥
एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे ।
भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ 55 ॥
बिधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तबज्जने ।
वृत्ते शरावसंपाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ 56 ॥
अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥ 57 ॥
अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्वशः ।
अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्दयते ॥ 58 ॥
अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।
ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ 59 ॥
इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ 60 ॥

अवेक्षेत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।

निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥ 61 ॥

विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथाऽप्रियैः ।

जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥ 62 ॥

देहादुत्क्रमणं चास्मात्पुनर्गर्भे च संभवम् ।

योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥ 63 ॥

अधर्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ।

धर्मार्थप्रभवं चैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥ 64 ॥

सूक्ष्मतां चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः ।

देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥ 65 ॥

दूषितोऽपि चरेध्दर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ।

समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥ 66 ॥

फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ।

न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥ 67 ॥

संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा ।

शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥ 68 ॥

अह्ना रात्र्या च याञ्जन्तून्हिनस्त्यज्ञानतो यतिः ।

तेषां स्नात्वा विशुध्दयर्थं प्राणायामान्षडाचरेत् ॥ 69 ॥

प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः ।

व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥ 70 ॥

दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।

तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥ 71 ॥

प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्च किल्बिषम् ।

प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ॥ 72 ॥

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ।

ध्यानयोगेन संपश्येद्गतिमस्यान्तरात्मनः ॥ 73 ॥

सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मभिर्न निबध्दयते ।

दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥ 74 ॥

अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ।

तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत्पदम् ॥ 75 ॥

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।

चर्मावनध्दं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ 76 ॥

जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।

रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥ 77 ॥

नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।

तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्ग्राहाद्विमुच्यते ॥ 78 ॥

प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।

विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥ 79 ॥

यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निःस्पृहः ।

तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् । 80 ॥

अनेन विधिना सर्वांस्त्यक्त्वा सङ्गाञ्छनैः शनैः ।

सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥ 81 ॥

ध्यानिकं सर्वमेवैतद्यदेतदभिशब्दितम् ।

न ह्यनध्यात्मवित्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्नुते ॥ 82 ॥

अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।

आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥ 83 ॥

इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ।

इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥ 84 ॥

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।

स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ 85 ॥

एष धर्मोऽनुशिष्टो वो यतीनां नियतात्मनाम् ।

वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत ॥ 86 ॥

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।

एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥ 87 ॥

सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः ।

यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥ 88 ॥

सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः ।

गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान्बिभर्ति हि ॥ 89 ॥

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।

तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ 90 ॥

चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः ।

दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥ 91 ॥

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ 92 ॥

दश लक्षणानि धर्मस्य ये विप्राः समधीयते ।

अधीत्य चानुवर्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम् ॥ 93 ॥

दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन्समाहितः ।

वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः ॥ 94 ॥

संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदन् ।

नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्ये सुखं वसेत् ॥ 95 ॥

(संन्यसेत्सर्वकर्माणि वेदमेकं न संन्यसेत् ।

वेदसन्यासतः शूद्रस्तस्माद्वेदं न संन्यसेत् ॥ 6 ॥)

एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽस्पृहः ।

संन्यासेनापहत्यैनः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ 96 ॥

एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ।

पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य राज्ञां धर्मं निबोधत ॥ 97 ॥

॥ इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां षष्ठोऽध्यायः ॥ 6 ॥< /mUla>

<page num =121>

सप्तमोऽध्यायः

< mUla>राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः ।

संभवश्च यथा तस्य सिध्दिश्च परमा यथा ॥ 1 ॥

ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।

सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥ 2 ॥

अराजके हि लोकेऽस्मिन्सर्वतो विद्रुते भयात् ।

रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥ 3 ॥

इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च ।

चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥ 4 ॥

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।

तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ 5 ॥

तपत्यादित्यवच्चैष चक्षूंषि च मनांसि च ।

न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥ 6 ॥

सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।

स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥ 7 ॥

बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।

महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ 8 ॥

एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसार्पिणम् ।

कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥ 9 ॥

कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः ।

कुरुते धर्मासिध्दयर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥ 10 ॥

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।

</page>

मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥ 11 ॥

तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात्स विनश्यत्यसंशयम् ।

तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥ 12 ॥

तस्माध्दर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिपः ।

अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥ 13 ॥

तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।

ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्पूर्वमीश्वरः ॥ 14 ॥

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ॥ 15 ॥

तं देशकालौ शक्तिं च विद्यां चावेक्ष्य तत्त्वतः ।

यथार्हतः संप्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्तिषु ॥ 16 ॥

स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः ।

चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥ 17 ॥

दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।

दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ 18 ॥

समीक्ष्य स धृतः सम्यक्सर्वा रञ्जयति प्रजाः ।

असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥ 19 ॥

यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्डयेष्वतन्द्रितः ।

शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥ 20 ॥

अद्यात्काकः पुरोडाशं श्वा च लिह्याध्दविस्तथा ।

स्वाम्यं च न स्यात्कस्मिंश्चित्प्रवर्तेताधरोत्तरम् ॥ 21 ॥

सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।

दण्डस्य हि भयात्सर्वं जगद्भोगय कल्पते ॥ 22 ॥

देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतगोरगाः ।

तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः ॥ 23 ॥

दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन्सर्वसेतवः ।

सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात् ॥ 24 ॥

यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।

प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥ 25 ॥

तस्याहुः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ।

समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ॥ 26 ॥

तं राजा प्रणयन्सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्धते ।

कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते ॥ 27 ॥

दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभिः ।

धमार्द्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम् ॥ 28 ॥

ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम् ।

अन्तरिक्षगतांश्चैव मुनीन्देवांश्च पीडयेत् ॥ 29 ॥

सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुध्दिना ।

न शक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥ 30 ॥

शुचिना सत्यसंधेन यथाशास्त्रानुसारिणा ।

प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥ 31 ॥

स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद्भृशदण्डश्च शत्रुषु ।

सुहृत्स्वजिह्मः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥ 32 ॥

एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः ।

विस्तीर्यते यशो लोके तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥ 33 ॥

अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः ।

संक्षिप्यते यशो लोके घृतबिन्दुरिवाम्भसि ॥ 34 ॥

स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ।

वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ॥ 35 ॥

तेन यद्यत्सभृत्येन कर्तव्यं रक्षता प्रजाः ।

तत्तद्वोऽहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ 36 ॥

ब्राह्मणान्पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ।

त्रैविद्यवृध्दान्विदुषस्तिष्ठेतेषां च शासने ॥ 37 ॥

वृध्दांश्च नित्यं सेवेत विप्रान्वेदविदः शुचीन् ।

वृध्दसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥ 38 ॥

तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्मापि नित्यशः ।

विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित् ॥ 39 ॥

वहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।

वनस्था अपि राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥ 40 ॥

वेनो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः ।

सुदाः पैजवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥ 41 ॥

पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान्मनुरेव च ।

कुबेरश्च धनैश्वर्यं ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः ॥ 42 ॥

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।

आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥ 43 ॥

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।

जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥ 44 ॥

दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।

व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ 45 ॥

कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।

वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥ 46 ॥

मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः ।

तौर्यत्रिकं वृथाटया च कामजो दशको गणः ॥ 47 ॥

पैशुन्यं साहसं द्रोहर् ईष्यासृयार्थदूषणम् ।

वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ 48 ॥

द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वे कवयो विदुः ।

तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेतावुभौ गणौ ॥ 49 ॥

पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।

एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥ 50 ॥

दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।

क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्रिकं सदा ॥ 51 ॥

सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषङ्गिणः ।

पूर्वं पूर्वं गुरुतरं बिद्याद्व्यसनमात्मवान् ॥ 52 ॥

व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।

व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृतः ॥ 53 ॥

मौलाञ्छास्त्रविदः शूराँल्लब्धलक्षान्कुलोद्भवान् ।

सचिवान्सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥ 54 ॥

अपि यत्सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।

विशेषतोऽसहायेन किंतु राज्यं महोदयम् ॥ 55 ॥

तैः सार्धं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं संधिविग्रहम् ।

स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥ 56 ॥

तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।

समस्तानां च कार्येषु विदध्याध्दितमात्मनः ॥ 57 ॥

सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।

मन्त्रयेत्परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम् ॥ 58 ॥

नित्यं तस्मिन्समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निःक्षिपेत् ।

तेन सार्धं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत् ॥ 59 ॥

अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन्प्राज्ञानवस्थितान् ।

सम्यगर्थसमाहर्तॄनमात्यान्सुपरीक्षितान् ॥ 60 ॥

निर्वर्तेतास्य यावद्भिरितिकर्तव्यता नृभिः ।

तावतोऽतन्द्रितान्दक्षान्प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥ 61 ॥

तेषामर्थे नियुञ्जीत शूरान्दक्षान्कुलोद्गतान् ।

शुचीनाकरकर्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने ॥ 62 ॥

दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ।

इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम् ॥ 63 ॥

अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित् ।

वपुष्मान्वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥ 64 ॥

(सन्धिविग्रहकालज्ञान्समर्थानायतिक्षमान् ।

परैरहार्याञ्छुध्दांश्च धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ 1 ॥

समाहर्तुं प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविपश्चितः ।

कुलीनान्वृत्तिसंपन्नान्निपुणान्कोशवृध्दये ॥ 2 ॥

आयव्ययस्य कुशलान्गणितज्ञानलोलुपान् ।

नियोजयेध्दर्मनिष्ठान्सम्यक्कार्यार्थचिन्तकान् ॥ 3 ॥

कर्मणि चातिकुशलान्लिपिज्ञानायतिक्षमान् ।

सर्वविश्वासिनः सत्यान्सर्वकार्येषु निश्चितान् ॥ 4 ॥

अकृताशांस्तथाभर्तुः कालज्ञांश्च प्रसङ्गिनः ।

कार्यकामोपधा शुध्दा बाह्याभ्यन्तरचारिणः ॥ 5 ॥

कुर्यादासन्नकार्येषु गृहसंरक्षणेषु च ।)

अमात्ये दण्ड आयत्तो दण्डे वैनयिकी क्रिया ।

नृपतौ कोशराष्ट्रे च दूते संधिविपर्ययौ ॥ 65 ॥

दूत एव हि संधत्ते भिनत्त्येव च संहतान् ।

दूतस्तत्कुरूते कर्म भिद्यन्ते येन मानवाः ॥ 66 ॥

स विद्यादस्य कृत्येषु निगूढेङ्गितचेष्टितैः ।

आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥ 67 ॥

बुद्ध्वा च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ।

तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानं न पीडयेत् ॥ 68 ॥

जाङ्गलं सस्यसंपन्नमार्यप्रायमनाविलम् ।

रम्यमानतसामन्तं स्वजीव्यं देशमावसेत् ॥ 61 ॥

धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं बार्क्षमेव वा ।

नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥ 70 ॥

सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ।

एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥ 71 ॥

त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्ताश्रयाऽप्सराः ।

त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरामराः ॥ 72 ॥

यथा दुर्गाश्रितानेतान्नोपहिंसन्ति शत्रवः ।

तथारयो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ॥ 73 ॥

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।

शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥ 74 ॥

(मन्दरस्यापि शिखरं निर्मानुष्यं न शिष्यते ।

मनुष्यदुर्गं दुर्गाणां मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥। 6 ॥)

तत्स्यादायुधसंपन्नं धनधान्येन वाहनैः ।

ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥ 75 ॥

तस्य मध्ये सुपर्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः ।

गुप्तं सर्वर्तुकं शुभ्रं जलवृक्षसमन्वितम् ॥ 76 ॥

तदध्यास्योद्वहेद्भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ।

कुले महति संभूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम् ॥ 77 ॥

पुरोहितं च कुर्वीत वृणुयादेव चर्त्विजः ।

तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ॥ 78 ॥

यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः ।

धर्मार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान्धनानि च ॥ 79 ॥

सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम् ।

स्याच्चाम्नायपरो लोके वर्तेत पितृवन्नृषु ॥ 80 ॥

अध्यक्षान्विविधान्कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चितः ।

तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरन्नृणां कार्याणि कुर्वताम् ॥ 81 ॥

आवृत्तानां गुरुकुलाद्विप्राणां पूजको भवेत् ।

नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते ॥ 82 ॥

न तं स्तेना न चामित्रा हरन्ति न च नश्यति ।

तस्माद्राज्ञा निधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ॥ 83 ॥

न स्कन्दते न व्यथते न विनश्यति कर्हिचित् ।

वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ॥ 84 ॥

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।

प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥ 85 ॥

पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्दधानतयैव च ।

अल्पं वा वहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्नुते ॥ 86 ॥

(एष एव परो धर्मः कृत्स्नो राज्ञ उदाहृतः ।

जित्वा धनानि संग्रामाद्द्विजेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ 7 ॥

देशकालबिधानेन द्रव्यं श्रध्दासमन्वितम् ।

पात्रे प्रदीयते यत्तु तध्दर्मस्य प्रसाधनम् ॥ 8 ॥)

समोत्तमाधमै राजा त्वाहूतः पालयन्प्रजाः ।

न निवर्तेत संग्रामात्क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥ 87 ॥

संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् ।

शुश्रूषां ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥ 88 ॥

आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।

युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥ 89 ॥

न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानो रणे रिपून् ।

न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥ 90 ॥

न च हन्यात्स्थलारूढं न क्लीवं न कृताञ्जलिम् ।

न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम् ॥ 91 ॥

न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम् ।

नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥ 92 ॥

नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम् ।

न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ 93 ॥

यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः ।

भर्तुर्यद्दुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ 94 ॥

यच्चास्य सुकृतं किंचिदमुत्रार्थमुपार्जितम् ।

भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥ 95 ॥

रथाश्वं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पशून्स्त्रियः ।

सर्वद्रव्याणि कुप्यं च यो यज्जयति तस्य तत् ॥ 96 ॥

राज्ञश्च दद्युरुध्दारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।

राज्ञा च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग्जितम् ॥ 97 ॥

(भृत्येभ्यो विजयेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ।

नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः ॥ 9 ॥)

एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः ।

अस्माध्दर्मान्न च्यवेत क्षत्रियो घ्नन्रणेरिपून् ॥ 98 ॥

अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत्प्रयत्नतः ।

रक्षितं वर्धयेच्चैव वृध्दं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥ 99 ॥

एतच्चतुर्विधं विद्यात्पुरुषार्थप्रयोजनम् ।

अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक्कुर्यादतन्द्रितः ॥ 100 ॥

अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया ।

रक्षितं वर्धयेद्वृध्दया वृध्दं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥ 101 ॥

नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ।

नित्यं संवृतसंवार्यो नित्यं छिद्रानुसार्यरेः ॥ 102 ॥

नित्यमुद्यतदण्डस्य कृत्स्नमुद्विजते जगत् ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत् ॥ 103 ॥

अमाययैव वर्तेत न कथंचन मायया ।

बुध्दयेतारिप्रयुक्तां च मायां नित्यं स्वसंवृतः ॥ 104 ॥

नास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।

गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ 105 ॥

(न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।

विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलादपि निकृन्तति ॥ 10 ॥)

बकवच्चिन्तयेदर्थान्सिंहवच्च पराक्रमेत् ।

बृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥ 106 ॥

एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः ।

तानानयेद्वशं सर्वान्सामादिभिरुपक्रमैः ॥ 107 ॥

यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमैस्त्रिभिः ।

दण्डेनैव प्रसह्यैतांश्छनकैर्वशमानयेत् ॥ 108 ॥

सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः ।

सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृध्दये ॥ 109 ॥

यथोध्दरति निर्दाता कक्षं धान्यं च रक्षति ।

तथा रक्षेन्नृपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिनः ॥ 110 ॥

मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।

सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ॥ 111 ॥

शरीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।

तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥ 112 ॥

राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत् ।

सुसंगृहीतराष्ट्रो हि पार्थिवः सुखमेधते ॥ 113 ॥

द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।

तथा ग्रामशतानां च कुर्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम् ॥ 114 ॥

ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामपतिं तथा ।

विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ॥ 115 ॥

ग्रामदोषान्समुत्पन्नान्ग्रामिकः शनकैः स्वयम् ।

शंसेद्ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिने ॥ 116 ॥

विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत् ।

शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ॥ 117 ॥

यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः ।

अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात् ॥ 118 ॥

दशी कुलं तु भुञ्जीत विंशी पञ्च कुलानि च ।

ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ॥ 119 ॥

तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक्कार्याणि चैव हि ।

राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतन्द्रितः ॥ 120 ॥

नगरे नगरे चैकं कुर्यात्सर्वार्थचिन्तकम् ।
उच्चैःस्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥ 121 ॥
स ताननुपरिक्रामेत्सर्वानेव सदा स्वयम् ।
तेषां वृत्तं परिणयेत्सम्यग्राष्ट्रेषु तच्चरैः ॥ 122 ॥
राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः ।
भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥ 123 ॥
ये कार्यिकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसः ।
तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनम् ॥ 124 ॥
राजा कर्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च ।
प्रत्यहं कल्पयेद्वृत्तिं स्थानं कर्मानुरूपतः ॥ 125 ॥
पणो देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम् ।
षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः ॥ 126 ॥
क्रयविक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् ।
योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजो दापयेत्करान् ॥ 127 ॥
यथा फलेन युज्येत राजा कर्ता च कर्मणाम् ।
तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत्सततं करान् ॥ 128 ॥
यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्योकोवत्सषट्पदाः ।
तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः ॥ 129 ॥
पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः ।
धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा ॥ 130 ॥
आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् ।
गन्धौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ॥ 131 ॥

पत्रशाकतृणानां च चर्मणां वैदलस्य च ।

मृन्मयानां च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च ॥ 132 ॥

म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम् ।

न च क्षुधास्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन् ॥ 133 ॥

यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।

तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ॥ 134 ॥

श्रुतवृत्ते विदित्वाऽस्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ।

संरक्षेत्सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् ॥ 135 ॥

संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्ममन्वहम् ।

तेनायुर्वर्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥ 136 ॥

यत्किंचिदपि वर्षस्य दापयेत्करसंज्ञितम् ।

व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ॥ 137 ॥

कारुकाञ्छिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः ।

एकैकं कारयेत्कर्म मासि मासि महीपतिः ॥ 138 ॥

नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां चातितृष्णया ।

उच्छिन्दन्ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत् ॥ 139 ॥

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः ।

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति संमतः ॥ 140 ॥

आमत्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्गतम् ।

स्थापयेदासने तस्मिन्खिन्नः कार्येक्षणे नृणाम् ॥ 141 ॥

एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्यमात्मनः ।

युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥ 142 ॥

विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्ध्रियन्ते दस्युभिः प्रजाः ।

संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥ 143 ॥

क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ।

निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ 144 ॥

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।

हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चर्च्य प्रविशेत्स शुभां सभाम् ॥ 145 ॥

तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ।

विसृज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः ॥ 146 ॥

गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।

अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः ॥ 147 ॥

यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः ।

स कृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते कोशहीनोऽपि पार्थिवः ॥ 148 ॥

जडमूकान्धवधिरांस्तैर्यग्योनान्वयोतिगान् ।

स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान्मन्त्रकालेऽपसारयेत् ॥ 149 ॥

भिन्दन्त्यवमता मन्त्रं तैर्यग्योनास्तथैव च ।

स्त्रियाश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्रादृतो भवेत् ॥ 150 ॥

मध्यंदिनेऽर्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः ।

चिन्तयेध्दर्मकामार्थान्सार्धं तैरेक एव वा ॥ 151 ॥

परस्परविरुध्दानां तेषां च समुपार्जनम् ।

कन्यानां संप्रदानं च कुमाराणां च रक्षणम् ॥ 152 ॥

दूतसंप्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ।

अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥ 153 ॥

कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वतः ।

अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥ 154 ॥

(वने वनेचराः कार्याः श्रमणाटविकादयः ।

परप्रवृत्तिज्ञानार्थं शीघ्रचारपरम्पराः ॥ 11 ॥

परस्य चैते बोध्दव्यास्तादृशैरेव तादृशाः ।

चारसंचारिणः संस्थाः शठाश्चागूढसंज्ञिताः ॥ 12 ॥)

मध्यमस्य प्रचारं च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ।

उदासीनप्रचारं च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥ 155 ॥

एताः प्रकुतयो मूलं मण्डलस्य समासतः ।

अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादशैव तु ताः स्मृताः ॥ 156 ॥

अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्च चापराः ।

प्रत्येकं कथिता ह्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥ 157 ॥

अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ।

अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥ 158 ॥

(विप्रकृष्टेऽध्वनीयन्न उदासीनो बलान्वितः ।

स खिलो मण्डलार्थस्तु यस्मिन्ज्ञेयः स मध्यमः ॥ 13 ॥)

तान्सर्वानभिसंदध्यात्सामादिभिरुपक्रमैः ।

व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥ 159 ॥

संधिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ।

द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा ॥ 160 ॥

आसनं चैव यानं च संधिं विग्रहमेव च ।

कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥ 161 ॥

संधिं तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ।

उभे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ 162 ॥

समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च ।

तदात्वायतिसंयुक्तः संधिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः ॥ 163 ॥

स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ।

मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ॥ 164 ॥

एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया ।

संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥ 165 ॥

क्षीणस्य चैव क्रमशो दैवात्पूर्वकृतेन वा ॥

मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥ 166 ॥

बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिध्दये ।

द्विबिधं कीर्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥ 167 ॥

अर्थसंपादनार्थं च पीडयमानस्य शत्रुभिः ।

साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ 168 ॥

यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः ।

तदात्वे चल्पिकां पीडां तदा संधिं समाश्रयेत् ॥ 169 ॥

यदा प्रहृष्टा मन्येत सर्वास्तु प्रकृतीर्भृशम् ।

अत्युच्छ्रितं तथाऽऽत्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥ 170 ॥

यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् ।

परस्य विपरीतं च तदा यायाद्रिपुं प्रति ॥ 171 ॥

यदा तु स्यात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च ।

तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सांत्वयन्नरीन् ॥ 172 ॥

मन्येतारिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम् ।
तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत्कार्यमात्मनः ॥ 173 ॥
यदा परबलानां तु गमनीयतमो भवेत् ।
तदा तु संश्रयेत्क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं नृपम् ॥ 174 ॥
निग्रहं प्रकृतीनां च कुर्याद्योऽरिबलस्य च ।
उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नैर्गुरुं यथा ॥ 175 ॥
यदि तत्रापि संपश्येद्दोषं संश्रयकारितम् ।
सुयुध्दमेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत् ॥ 176 ॥
सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ।
यथाऽस्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥ 177 ॥
आयतिं सर्वकार्याणां तदात्वं च विचारयेत् ।
अतीतानां च सर्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः ॥ 178 ॥
आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ।
अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥ 179 ॥
यथैनं नाभिसंदध्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ।
तथा सर्वं संविदध्यादेष सामासिको नयः ॥ 180 ॥
यदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।
तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥ 181 ॥
मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः ।
फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथावलम् ॥ 182 ॥

अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्ध्रुवं जयम् ।
तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥ 183 ॥
कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि ।
उपगृह्यास्पदं चैव चारान्सम्यग्विधाय च ॥ 184 ॥
संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च बलं स्वकम् ।
सांपरायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ॥ 185 ॥
शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत् ।
गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥ 186 ॥
दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरूडेन वा ॥ 187 ॥
यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्बलम् ।
पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयम् ॥ 188 ॥
सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।
यतश्च भयमाशङ्केत्प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम् ॥ 189 ॥
गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान्कृतसंज्ञान्समंततः ।
स्थाने युध्दे च कुशलानभीरूनविकारिणः ॥ 190 ॥
संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून् ।
सूच्या वज्रेण चैवैतान्व्यूहेन व्यूह्य योधयेत् ॥ 191 ॥
स्यन्दनाश्वैः समे युध्दयेदनूपे नौद्विपैस्तथा ।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले ॥ 192 ॥
कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पञ्चालाञ्शूरसेनजान् ।
दीर्घांल्लघूंश्चैव नरानग्रानीकेषु योजयेत् ॥ 193 ॥

प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य तांश्च सम्यक्परीक्षयेत् ।

चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन्योधयतामपि ॥ 194 ॥

उपरुध्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ।

दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥ 115 ॥

भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ।

समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा ॥ 196 ॥

उपजप्यानुपजपेद्बुध्येतैव च तत्कृतम् ।

युक्ते च दैवे युध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः ॥ 197 ॥

साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् ।

विजेतुं प्रयतेतारीन्न युध्देन कदाचन ॥ 198 ॥

अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः ।

पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युध्दं विवर्जयेत् ॥ 199 ॥

त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभवे ।

तथा युध्येत संपन्नो विजयेत रिपून्यथा ॥ 200 ॥

जित्वा संपूजयेद्देवान्ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ।

प्रदद्यात्परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च ॥ 201 ॥

सर्वेषां तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम् ।

स्थापयेत्तत्र तद्वंश्यं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥ 202 ॥

प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्म्यान्यथोदितान् ।

रत्नैश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह ॥ 203 ॥

आदानमप्रियकरं दानं च प्रियकारकम् ।

अभीप्सितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते ॥ 204 ॥

सर्वं कर्मेदमायत्तं विधाने दैवमानुषे ।

तयोर्दैवमचिन्त्यं तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥ 205 ॥

(दैवेन विधिना युक्तं मानुष्यं यत्प्रवर्तते ।

परिक्लेशेन महता तदर्थस्य समाधकम् ॥ 14 ॥

संयुक्तस्यापि दैवेन पुरुषकारेण वर्जितम् ।

विना पुरुषकारेण फलं क्षेत्रं प्रयच्छति ॥ 15 ॥

चन्द्रार्काद्या ग्रहा वायुरग्निरापस्तथैव च ।

इह दैवेन साध्यन्ते पौरुषेण प्रयत्नतः ॥ 16 ॥)

सह वापि व्रजेद्युक्तः संधिं कृत्वा प्रयत्नतः ।

मित्रं हिरण्यं भूमिं वा संपश्यंस्त्रिविधं फलम् ॥ 206 ॥

पार्ष्णिग्राहं च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दं च मण्डले ।

मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात् ॥ 207 ॥

हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते ।

यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम् ॥ 208 ॥

धर्मज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टप्रकृतिमेव च ।

अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते ॥209 ॥

प्राज्ञं कुलीनं शूरं च दक्षं दातारमेव च ।

कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाहुररिं बुधाः ॥ 210 ॥

आर्यता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता ।

स्थौललक्ष्यं च सततमुदासीनगुणोदयः ॥ 211 ॥

क्षेम्यांसस्यप्रदां नित्यं पशुवृध्दिकरीमपि ।

परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन् ॥ 212 ॥

आपदर्थं धनं रक्षेद्दारान्रक्षेध्दनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ 213 ॥
सह सर्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदो भृशम् ।
संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्वोपयान्सृजेद्बुधः ॥ 214 ॥
उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः ।
एतत्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिध्दये ॥ 215 ॥
एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्र्य मन्त्रिभिः ।
व्यायम्याप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥ 216 ॥
तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्यैः परिचारकैः ।
सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः ॥ 217 ॥
विषघ्नैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ।
विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत्सदा ॥ 218 ॥
परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः ।
वेषाभरणसंशुध्दाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥ 219 ॥
एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने ।
स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालंकारकेषु च ॥ 220 ॥
भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।
विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ 221 ॥
अलंकृतश्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ।
वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥ 222 ॥
संध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत् ।
रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥ 223 ॥

गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत्समनुज्ञाप्य तं जनम् ।

प्रविशेद्भोजनार्थं च स्त्रीवृतोऽन्तःपुरं पुनः ॥ 224 ॥

तत्र भुक्त्वा पुनः किंचित्तूर्यघोषैः प्रहर्षितः ।

संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥ 225 ॥

एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।

अस्वस्थः सर्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत् ॥ 226 ॥

॥ इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥ 7 ॥< /mUla>

अष्टमोऽध्यायः

< mUla>व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥ 1 ॥

तत्रासीनः स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।

विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥ 2 ॥

प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु निबध्दानि पृथक्पृथक् ॥ 3 ॥

(हिंसा यः कुरुते कश्चिद्देयं वा न प्रयच्छति ।

स्थाने ते द्वे विवादस्य भिन्नोऽष्टादशधा पुनः ॥ 1 ॥)

तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।

संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥ 4 ॥

वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।

क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥ 5 ॥

सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।

स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ 6 ॥

स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च ।

पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ 7 ॥

एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतां नृणाम् ।

धर्मं शाश्वतमाश्रित्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम् ॥ 8 ॥

यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।

तदा नियुज्याद्विद्वासं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥ 9 ॥

सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः ।

सभामेव प्रविश्याग्र्यामासीनः स्थित एव वा ॥ 10 ॥

यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः ।

राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान्ब्रह्मणस्तां सभां विदुः ॥ 11 ॥

धर्मो विध्दस्त्वधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते ।

शल्यं चास्य न कृन्तन्ति विध्दास्तत्र सभासदः ॥ 12 ॥

सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।

अब्रुत्विब्रुवन्वाऽपि नरो भवति किल्बिषी ॥ 13 ॥

यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।

हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ 14 ॥

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।

तस्माध्दर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥ 15 ॥

वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।

वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माध्दर्मो न लोपयेत् ॥ 16 ॥

एक एव सुहृध्दर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यध्दि गच्छति ॥ 17 ॥

पादोऽधर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ।

पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति ॥ 18 ॥

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।

एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ॥ 19 ॥

जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः ।

धर्मप्रवक्ता नृपेतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥ 20 ॥

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।

तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥ 21 ॥

यद्राष्ट्रं शूद्रभूयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमद्विजम् ।

विनश्यत्याशु तत्कृत्स्नं दुर्भिक्षव्याधिपीडितम् ॥ 22 ॥

धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥ 23 ॥

अर्थानर्थावुभौ बुद्ध्वा धर्माधर्मौ च केवलौ ।

वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥ 24 ॥

बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ।

स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥ 25 ॥

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।

नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ 26 ॥

बालदायादिकं रिक्थं तावद्राजानुपालयेत् ।

यावत्स स्यात्समावृत्तो यावच्चातीतशैशवः ॥ 27 ॥

वशाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ।

पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥ 28 ॥

(एवमेव विधिः कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि ।

वस्त्रान्नपानं देयं च वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ 2 ॥)

जीवन्तीनां तु तासां ये तध्दरेयुः स्वबान्धवाः ।

ताञ्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ 29 ॥

प्रणष्टस्वामिकं रिक्थं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ।

अर्वाक् त्र्यब्दाध्दरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥ 30 ॥

ममेदमिति यो ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि ।

संवाद्य रुपसंख्यादीन्स्वामी तद्द्रव्यमर्हति ॥ 31 ॥

अवेदयानो नष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः ।

वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दण्डमर्हति ॥ 32 ॥

आददीताथ षड्भागं प्रणष्टाधिगतान्नृपः ।

दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ 33 ॥

प्रणष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद्युक्तैरधिष्ठितम् ।

यांस्तत्र चौरान्गृह्णीयात्तान्राजेभेन घातयेत् ॥ 34 ॥

ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ।

तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥ 35 ॥

अनृतं तु वदन्दण्डयः स्ववित्तस्यांशमष्टमम् ।

तस्यैव वा निधानस्य संख्यायाल्पीयसीं कलाम् ॥ 36 ॥

विद्वांस्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिम् ।

अशेषतोऽप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥ 37 ॥

(ब्राह्मणस्तु निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् ।

तेन दत्तं तु भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥ 3 ॥)

यं तु पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं क्षितौ ।

तस्माद्द्विजेभ्यो दत्त्वार्धमर्धं कोशे प्रवेशयेत् ॥ 38 ॥

निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ ।

अर्धभाग्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥ 39 ॥

दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् ।

राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ 40 ॥

जातिजानपदान्धर्माञ्श्रेणीधर्मांश्च धर्मवित् ।

समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ 41 ॥

स्वानि कर्माणि कुर्वाणा दूरे सन्तोऽपि मानवाः ।

प्रिया भवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः ॥ 42 ॥

नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः ।

न च प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथंचन ॥ 43 ॥

यथा नयत्यसृक्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम् ।

नयेत्तथानुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ 44 ॥

सत्यमर्थं च संपश्येदात्मानमथ साक्षिणः ।

देशं रूपं च कालं च व्यवहारविधौ स्थितः ॥ 45 ॥

सद्भिराचरितं यत्स्याध्दार्मिकैश्च द्विजातिभिः ।

तद्देशकुलजातीनामविरुध्दं प्रकल्पयेत् ॥ 46 ॥

अधमर्णार्थसिध्दयर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ।

दापयेध्दनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितम् ॥ 47 ॥

यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः ।

तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम् ॥ 48 ॥

धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ।

प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥ 41 ॥

यःस्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात् ।

न स राज्ञाऽभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन्धनम् ॥ 50 ॥

अर्थेऽपव्ययमानं तु करणेन विभावितम् ।

दापयेध्दनिकस्यार्थं दण्डलेशं च शक्तितः ॥ 51 ॥

(यत्र तत्स्यात्कृतं यत्र करणं च न विद्यते ।

न चोपलम्भपूर्वोक्तस्तत्र दैवी क्रिया भवेत् ॥ 4 ॥)

अपह्नवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि ।

अभियोक्ता दिशेद्देश्यं करणं वान्यदुद्दिशेत् ॥ 52 ॥

अदेश्यं यश्च दिशति निर्दिश्यापह्नुते च यः ।

यश्चाधरोत्तरानर्थान्विगीतान्नावबुध्यते ॥ 53 ॥

अपदिश्यापदेश्यं च पुनर्यस्त्वपधावति ।

सम्यक्प्रणिहितं चार्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति ॥ 54 ॥

असंभाष्ये साक्षिभिश्च देशे संभाषते मिथः ।

निरुच्यमानं प्रश्नं च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत् ॥ 55 ॥

ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयादुक्तं च न विभावयेत् ।

न च पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्थात्स हीयते ॥ 56 ॥

साक्षिणः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः ।

धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनं तमपि निर्दिशेत् ॥ 57 ॥

अभियोक्ता न चेद्ब्रूयाद्बध्यो दण्डयश्च धर्मतः ।

न चेत्त्रिपक्षात्प्रब्रूयाध्द्दर्मं प्रति पराजितः ॥ 58 ॥

यो यावन्निह्नुवीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत् ।

तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्द्विगुणं दमम् ॥ 59 ॥

पृष्टोऽपव्ययमानस्तु कृतावस्थो धनैषिणा ।

त्र्यवरैः साक्षिभिर्भाव्यो नृपब्राह्मणसंनिधौ ॥ 60 ॥

यादृशा धनिभिः कार्या व्यवहरेषु साक्षिणः ।

तादृशान्संप्रवक्ष्यामि यथावाच्यमृतं च तैः ॥ 61 ॥

गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविट्शूद्रयोनयः ।

अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥ 62 ॥

आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ।

सर्वधर्मविदोऽलुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत् ॥ 63 ॥

नार्थसंबन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः ।

न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्यार्ता न दूषिताः ॥ 64 ॥

न साक्षी नृपतिः कार्यो न कारुककुशीलवौ ।

न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्यो विनिर्गतः ॥ 65 ॥

नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ।

न वृध्दो न शिशुर्नैको नान्त्यो न विकलेन्द्रियः ॥ 66 ॥

नार्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः ।

न श्रमार्तो न कामार्तो न क्रुध्दो नापि तस्करः ॥ 67 ॥

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः ।

शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥ 68 ॥

अनुभावी तु यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् ।

अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥ 69 ॥

स्त्रियाऽप्यसंभवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।

शिष्येण बन्धुना वाऽपि दासेन भृतकेन वा ॥ 70 ॥

बालवृध्दातुराणं च साक्ष्येषु वदतां मृषा ।

जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसां तथा ॥ 71 ॥

साहसेषु च सर्वषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।

वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥ 72 ॥

बहुत्वं परिगृह्णीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः ।

समेषु तु गुणोत्कृष्टान्गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥ 73 ॥

समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति ।

तत्र सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥ 74 ॥

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्यसंसदि ।

अवाङ्नरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥ 75 ॥

यत्रानिबध्दोऽपीक्षेत शृणुयाद्वाऽपि किंचन ।

पृष्टस्तत्रापि तद्ब्रूयाद्यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ 76 ॥

एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्याद्बह्वयः शुच्योऽपि न स्त्रियः ।

स्त्रीबुध्देरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः ॥ 77 ॥

स्वभावेनैव यद्ब्रूयुस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकम् ।

अतो यदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थं तदपार्थकम् ॥ 78 ॥

सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसंनिधौ ।

प्राड्विवाकोऽनुयुञ्जीत विधिना तेन सान्त्वयन् ॥ 79 ॥

यद् द्वयोरनयोर्वेत्थ कार्येऽस्मिंश्चेष्टितं मिथः ।

तद् ब्रूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥ 80 ॥

सत्यं साक्ष्ये ब्रुवन्साक्षी लोकानाप्नोति पुष्कलान् ।

इह चानुत्तमां कीर्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥ 81 ॥

(विक्रियाद्यो धनं किंचिद् गृह्णीयात्कुलसन्निधौ ।

क्रमेण स विशुध्दं हि न्यायतो लभते धनम् ॥ 5 ॥)

साक्ष्येऽनृतं वदन्पाशैर्बध्यते वारुणैर्भृशम् ।

विवशः शतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्यं वदेदृतम् ॥ 82 ॥

(ब्राह्मणो वै मनुष्याणामादित्यस्तेजसां दिवि ।

शिरो वा सर्वगात्राणां धर्माणां सत्यमुत्तमम् ॥ 6 ॥

नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम् ।

साक्षिधर्मे विशेषेण तस्मात्सत्यं विशिष्यते ॥ 7 ॥

एकमेवाद्वितीयं तु प्रब्रुवन्नावबुध्यते ।

सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ 8 ॥

सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्धते ।

तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥ 83 ॥

आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथाऽऽत्मनः ।

माऽवमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥ 84 ॥

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः ।

तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ॥ 85 ॥

द्यौर्भूमिरापो हृदयं चन्द्रार्काग्नियमानिलाः ।

रात्रिः संध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥ 86 ॥

देवब्राह्मणसांनिध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान् ।

उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्ने वै शुचिः शुचीन् ॥ 87 ॥

ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेसत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् ।

गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ 88 ॥

ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातिनः ।

मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्ब्रुवतो मृषा ॥ 89 ॥

जन्मप्रभृति यत्किंचित्पुण्यं भद्र त्वया कृतम् ।

तत्ते सर्वं शुनो गच्छेद्यदि ब्रूयास्त्वमन्यथा ॥ 90 ॥

एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यत्त्वं कल्याण मन्यसे ।

नित्यं स्थितस्ते हृद्येषः पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥ 91 ॥

यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः ।

तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरुन्गमः ॥ 92 ॥

नग्नो मुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।

अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ 93 ॥

अवाक्शिरास्तमस्यन्धे किल्बिषी नरकं व्रजेत्

यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात्पृष्टः सन्धर्मनिश्चये ॥ 94 ॥

अन्धो मत्स्यानिवाश्नाति स नरः कण्टकैः सह ।

यो भाषतेऽर्थवैकल्यमप्रत्यक्षं सभां गतः ॥ 95 ॥

यस्य विद्वान्हि वदतः क्षेत्रज्ञो नाभिशङ्कते ।

तस्मान्न देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥ 96 ॥

यावतो बान्धवान्यस्मिन्हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन् ।

तावतः संख्यया तस्मिञ्छृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥ 97 ॥

(एवं संबन्धनात्तस्मान्मुच्यते नियतावृतः ।

पशून्गोश्वपुरुषाणां हिरण्यं भूर्यथाक्रमम् ॥ 9 ॥)

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ 98 ॥

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।

सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदीः ॥ 99 ॥

(पशुवत्क्षौद्रघृतयोर्यच्चान्यत्पशुसंभवम् ।

गोवद्वस्त्रहिरण्येषु धान्यपुष्पफलेषु च ॥ 10 ॥

अश्ववत्सर्वयानेषु खरोष्ट्रवतरादिषु ॥)

अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने ।

अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्ममयेषु च ॥ 100 ॥

(पशुवत्क्षौद्रघृतयोर्यानेषु च तथाश्ववत् ।

गोवद्रजतवस्त्रेषु धान्ये ब्राह्मणवद्विधिः ॥ 11 ॥)

एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे ।

यथाश्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाञ्जसा वद ॥ 101 ॥

गोरक्षकान्वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् ।

प्रेष्यान्वार्धुषिकांश्चैव विप्राञ्शूद्रवदाचरेत् ॥ 102 ॥

(येप्यतीताः स्वधर्मेभ्यः परपिण्डोपजीविनः ।

द्विजत्वमभिकाङ्खन्ति तांश्च शूद्रानिवाचरेत् ॥ 12 ॥)

तद्वदन्धर्मतोऽर्थेषु जानन्नप्यन्यथा नरः ।

न स्वर्गाच्च्यवते लोकाद्दैवीं वाचं वदन्ति ताम् ॥ 103 ॥

शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यत्रर्तोक्तौ भवेद्वधः ।

तत्र वक्तव्यमनृतं तध्दि सत्याद्विशिष्यते ॥ 104 ॥

वाग्दैवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् ।

अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिं पराम् ॥ 105 ॥

कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाध्दृतमग्नौ यथाविधि ।

उदित्यृचा वा वारुण्या तृचेनाब्दैवतेन वा ॥ 106 ॥

त्रिपक्षादब्रुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः ।

तदृणं प्राप्नुयात्सर्वं दशबन्धं च सर्वतः ॥ 107 ॥

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।

रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः ॥ 108 ॥

असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथो विवदमानयोः ।

अविन्दंस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनापि लम्भयेत् ॥ 109 ॥

महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यार्थं शपथाः कृताः ।

वसिष्ठश्चापि शपथं शेपे पैजवने नृपे ॥ 110 ॥

न वृथा शपथं कुर्यात्स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः ।

वृथा हि शपथं कुर्वन्प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ 111 ॥

कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने ।

ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥ 112 ॥

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ 113 ॥

अग्निं वाहारयेदेनमप्सु चैनं निमज्जयेत् ।

पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ॥ 114 ॥

यमिध्दो न दहत्यग्निरापो नोन्मज्जयन्ति च ।

न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥ 115 ॥

वत्सस्य ह्यभिशस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा ।

नाग्निर्ददाह रोमापि सत्येन जगतः स्पृशः ॥ 116 ॥

यस्मिन्यस्मिन्विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत् ।

तत्तत्कार्यं निवर्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत् ॥ 117 ॥

लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात्कामात्क्रोधात्तथैव च ।

अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥ 118 ॥

एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।

तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ 119 ॥

लोभात्सहस्रं दण्डयस्तु मोहात्पूर्वं तु साहसम् ।

भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥ 120 ॥

कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम् ।

अज्ञानाद् द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु ॥ 121 ॥

एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीषिभिः ।

धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥ 122 ॥

कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिको नृपः ।

प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ 123 ॥

दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।

त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ 124 ॥

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।

चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥ 125 ॥

अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ।

सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्डयेषु पातयेत् ॥ 126 ॥

अधर्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्तिनाशनम् ।

अस्वर्ग्यं च परत्रापि तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ 127 ॥

अदण्डयान्दण्डयन्राजा दण्डयांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥ 128 ॥

वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्धिग्दण्डं तदनन्तरम् ।

तृतीयं धनदण्डं तु बधदण्डमतः परम् ॥ 129 ॥

वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् ।

तदैषु सर्वमप्यैतत्प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥ 130 ॥

लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि ।

ताम्ररुप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ 131 ॥

जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥ 132 ॥

त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः ।

ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः ॥ 133 ॥

सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवं त्वेककृष्णलम् ।

पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ 134 ॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश ।

द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ॥ 135 ॥

ते षोडश स्याध्दरणं पुराणश्चैव राजतः ।

कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ॥ 136 ॥

धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।

चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥ 137 ॥

पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।

मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः ॥ 138 ॥

ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।

अपह्नवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥ 139 ॥

वसिष्ठविहितां बृध्दिं सृजेद्वित्तविवर्धिनीम् ।

अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वार्धुषिकः शते ॥ 140 ॥

द्विकं शतं वा गृह्णीयात्सतां धर्ममनुस्मरन् ।

द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषी ॥ 141 ॥

द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च शतं समम् ।

मासस्य वृध्दिं गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः ॥ 142 ॥

न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृध्दिमाप्नुयात् ।

न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥ 143 ॥

न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो बृध्दिमुत्सृजेत् ।

मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ॥ 144 ॥

आधिश्चोपनिधिश्चोभौ न कालात्ययमर्हतः ।

अवहार्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ ॥ 145 ॥

संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।

धेनुरुष्ट्रो वहन्नश्वो यश्च दम्यः प्रयुज्यते ॥ 146 ॥

यत्किंचिद्दश वर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।

भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥ 147 ॥

अजडश्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते ।

भग्नं तद्वयवहारेण भोक्ता तद् द्रव्यमर्हति ॥ 148 ॥

आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः ।

राजस्वं श्रोत्रियस्वं च न भोगेन प्रणश्यति ॥ 149 ॥

(यद्विनाऽगममत्यन्तं भुक्तपूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् ।

न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् ॥ 13 ॥)

यः स्वामिनाननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।

तेनार्धवृध्दिर्मोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥ 150 ॥

कुसीदवृध्दिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृता ।

धान्ये सदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम् ॥ 151 ॥

कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिध्दयति ।

कुसीदपथमाहुस्तं पञ्चकं शतमर्हति ॥ 152 ॥

नातिसांवत्सरीं वृध्दिं न चादृष्टां पुनर्हरेत् ।

चक्रवृध्दिः कालवृध्दिः कारिता कायिका च या ॥ 153 ॥

(अथ शक्तिविहीनः स्यादृणी कालविपर्ययात् ।

प्रेक्ष्यश्च तमृणं दाप्यः काले देशे यथोदयम् ॥ 14 ॥)

ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ।

स दत्वा निर्जितां वृध्दिं करणं परिवर्तयेत् ॥ 154 ॥

अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्तयेत् ।

यावती संभवेद्वृध्दिस्तावतीं दातुमर्हति ॥ 155 ॥

चक्रवृध्दिं समारुढो देशकालव्यवस्थितः ।

अतिक्रामन्देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयात् ॥ 156 ॥

समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः ।

स्थापयन्ति तु यां वृध्दिं सा तत्राधिगमं प्रति ॥ 157 ॥

यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः ।

अदर्शयन्स तं तस्य प्रयच्छेत्स्वधनादृणम् ॥ 158 ॥

प्रातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकं च यत् ।

दण्डशुल्कावशेषं च न पुत्रो दातुमर्हति ॥ 159 ॥

दर्शनप्रातिभाव्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचोदितः ।

दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ॥ 160 ॥

अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृणम् ।

पश्चात्प्रतिभुवि प्रेते परीप्सेत्केन हेतुना ॥ 161 ॥

निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभूः स्यादलंधनः ।

स्वधनादेव तद्दद्यान्निरादिष्ट इति स्थितिः ॥ 162 ॥

मत्तोन्मत्तार्ताध्यधीनैर्बालेन स्थविरेण वा ।

असंबध्दकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्दयति ॥ 163 ॥

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ।

बहिश्चेद्भाष्यते धर्मान्नियताद्व्यावहारिकात् ॥ 164 ॥

योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

यत्र वाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत् ॥ 165 ॥

ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः ।

दातव्यं बान्धवैस्तत्स्यात्प्रविभक्तैरपि स्वतः ॥ 166 ॥

कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ।

स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान्न विचालयेत् ॥ 167 ॥

बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम् ।

सर्वान्बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् ॥ 168 ॥

त्रयः परार्थे क्लिश्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम् ।

चत्वारस्तूपचीयन्ते विप्र आढयो वणिङ्नृपः ॥ 169 ॥

अनादेयं नाददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिवः ।

न चादेयं समृध्दोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत् ॥ 170 ॥

अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात् ।

दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥ 171 ॥

स्वादानाद्वर्णसंसर्गात्त्वबलानां च रक्षणात् ।

बलं संजायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्धते ॥ 172 ॥

तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये ।

वर्तेत याम्यया वृत्त्या जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥ 173 ॥

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्यान्नराधिपः ।

अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ 174 ॥

कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान्धर्मेण पश्यति ।

प्रजास्तमनुवर्तन्ते समुद्रमिव सिन्धब ॥ 175 ॥

यः साधयन्तं छन्देन वेदयेध्दनिकं नृपे ।

स राज्ञा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तध्दनम् ॥ 176 ॥

कर्मणाऽपि समं कुर्याध्दनिकायाधमर्णिकः ।

समोऽवकृष्टजातिस्तु दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः ॥ 177 ॥

अनेन विधिना राजा मिथो विवदतां नृणाम् ।

साक्षिप्रत्ययसिध्दानि कार्याणि समतां नयेत् ॥ 178 ॥

कुलजे वृत्तसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।

महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः ॥ 179 ॥

यो यथा निक्षिपेध्दस्ते यमर्थं यस्य मानवः ।

स तथैव ग्रहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥ 180 ॥

यो निक्षेपं याच्यमानो निक्षेप्तुर्न प्रयच्छति ।

स याच्यः प्राड्विवाकेन तन्निक्षेप्तुरसंनिधौ ॥ 181 ॥

साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरुपसमन्वितैः ।

अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यं तस्य तत्त्वतः ॥ 182 ॥

स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाकृतम् ।

न तत्र विद्यते किंचिद्यत्परैरभियुज्यते ॥ 183 ॥

तेषां न दद्याद्यदि तु तद्धिरण्यं यथाविधि ।

उभौ निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥ 184 ॥

निक्षेपोपनिधी नित्यं न देयौ प्रत्यनन्तरे ।

नश्यतो विनिपाते तावनिपाते त्वनाशिनै ॥ 185 ॥

स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।

न स राज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च बन्धुभिः ॥ 186 ॥

अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।

विचार्य तस्य वा वृत्तं साम्नैव परिसाधयेत् ॥ 187 ॥

निक्षेपेष्वेषु सर्वेषु विधिः स्यात्परिसाधने ।

समुद्रे नाप्नुयात्किंचिद्यदि तस्मान्न संहरेत् ॥ 188 ॥

चौरैर्हृतं जलेनोढमग्निना दग्धमेव वा ।

न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किंचन ॥ 189 ॥

निक्षेपस्यापहर्तारमनिक्षेप्तारमेव च ।

सर्वैरूपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः ॥ 190 ॥

यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।

तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥ 191 ॥

निक्षेपस्यापहर्तारं तत्समं दापयेद्दमम् ।

तथोपनिधिहर्तारमविशेषेण पार्थिवः ॥ 192 ॥

उपधाभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः ।

ससहायः स हन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्वधैः ॥ 193 ॥

निक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसंनिधौ ।

तावानेव स विज्ञेयो विब्रुवन्दण्डमर्हति ॥ 194 ॥

मिथो दायः कृतो येन गृहीतो मिथ एव वा ।

मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥ 195 ॥

निक्षिप्तस्य धनस्यैवं प्रीत्योपनिहितस्य च ।

राजा विनिर्णयं कुर्यादक्षिण्वन्नयासधारिणम् ॥ 196 ॥

विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसंमतः ।

न तं नयेत साक्ष्यं तु स्तेनमस्तेनमानिनम् ॥ 197 ॥

अवहार्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्शतं दमम् ।

निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥ 198 ॥

अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथा स्थितिः ॥ 199 ॥

(अनेन विधिना शास्ता कुर्वन्नस्वामिविक्रयम् ।

अज्ञानाज्ज्ञानपूर्वं तु चौरवद्दण्डमर्हति ॥ 15 ॥)

संभोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् ।

आगमः कारणं तत्र न संभोग इति स्थितिः ॥ 200 ॥

विक्रयाद्यो धनं किंचिद्गृह्णीयात्कुलसंनिधौ ।

क्रयेण स विशुध्दं हि न्यायतो लभते धनम् ॥ 201 ॥

अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितः ।

आदण्डयो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥ 202 ॥

नान्यदन्येन संसृष्टरुपं विक्रयमर्हति ।

न चासारं न च न्यूनं न दूरेण तिरोहितम् ॥ 203 ॥

अन्यां चेद्दर्शयित्वान्या वोढुः कन्या प्रदीयते ।

उभे त एक शुल्केन वहेदित्यब्रवीन्मनुः ॥ 204 ॥

नोन्मत्ताया न कुष्ठिन्या न च या स्पृष्टमैथुना ।

पूर्वं दोषानभिख्याप्य प्रदाता दण्डमर्हति ॥ 205 ॥

ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।

तस्य कर्मानुरुपेण देयोंऽशः सह कर्तृभिः ॥ 206 ॥

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।

कृत्स्नमेव लभेताशमन्येनैव च कारयेत् ॥ 207 ॥

यस्मिन्कर्मणि यास्तु स्युरुक्ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः ।

स एव ता आददीत भजेरन्सर्व एव वा ॥ 208 ॥

रथं हरेत चाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् ।

होता वापि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये ॥ 209 ॥

सर्वेषामर्धिनो मुख्यास्तदर्धेनार्धिनोऽपरे ।

तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ॥ 210 ॥

संभूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः ।

अनेन विधियोगेन कर्तव्यांशप्रकल्पना ॥ 211 ॥

धर्मार्थं येन दत्तं स्यात्कस्मैचिद्याचते धनम् ।

पश्चाच्च न तथा तत्स्यान्न देयं तस्य तद्भवेत् ॥ 212 ॥

यदि संसाधयेत्तत्तु दर्पाल्लोभेन वा पुनः ।

राज्ञा दाप्यः सुवर्णं स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः ॥ 213 ॥

दत्तस्यैषोदिता धर्म्या यथावदनपक्रिया ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेतनस्यानपक्रियाम् ॥ 214 ॥

भृतो नार्तो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् ।

स दण्डयः कृष्णलान्यष्टौ न देयं चास्य वेतनम् ॥ 215 ॥

आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन्यथाभाषितमादितः ।

स दीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम् ॥ 216 ॥

यथोक्तमार्तः सुस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।

न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥ 217 ॥

एष धर्मोऽखिलेनोक्तो वेतनादानकर्मणः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धर्मं समयभेदिनाम् ॥ 218 ॥

यो ग्रामदेशमङ्घानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।

विसंवदेन्नरे लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ 219 ॥

निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम् ।

चतुःसुवर्णान्षण्निष्कांश्छतमानं च राजतम् ॥ 220 ॥

एतद्दण्डविधिं कुर्याध्दार्मिकः पृथिवीपतिः ।

ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥ 221 ॥

क्रीत्वा विक्रीय वा किंचिद्यस्येहानुशयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशाहात्तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा ॥ 222 ॥

परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ।

आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्डयः शतानि षट् ॥ 223 ॥

(स्याच्चतुर्विंशतिपणे दण्डस्तस्य व्यतिक्रमे ।

पणस्य दशमे भागे दाप्यः स्याददतिपातिनि ॥ 16 ॥

क्रीत्वा विक्रीय वा पण्यमगृह्णन्न ददतस्तथा ।

पणा द्वादश दाप्यश्च मनुष्याणां च वत्सरान् ॥ 17 ॥

पणा द्वादश दाप्यः स्यात्प्रतिबोधे न चेद्भवेत् ।

पशूनामप्यनाख्याने त्रिपदादर्पणं भवेत् ॥ 18 ॥)

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।

तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान् ॥ 224 ॥

अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः ।

स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥ 225 ॥

पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः ।

नाकन्यासु क्वचिन्नृणां लुप्तधर्मक्रिया हि ताः ॥ 226 ॥

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥ 227 ॥

यस्मिन्यस्मिन्कृते कार्ये यस्येहानुशयो भवेत् ।

तमनेन विधानेन धर्मे पथि निवेशयेत् ॥ 228 ॥

पशुषु स्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे ।

विवादं संप्रवक्ष्यामि यथावध्दर्मतत्त्वतः ॥ 229 ॥

दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे ।

योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात् ॥ 230 ॥

गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।

गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात्पालेऽभृते भृतिः ॥ 231 ॥

नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् ।

हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव तु ॥ 232 ॥

विघुष्य तु हृतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति ।

यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥ 233 ॥

कर्णौ चर्म च बालंश्च बस्तिं स्नायुं च रोचनाम् ।

पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्कानि दर्शयेत् ॥ 134 ॥

अजाविके तु संरुध्दे वृकैः पाले त्वनायति ।

यां प्रसह्य वृको हन्यात्पाले तत्किल्बिषं भवेत् ॥ 235 ॥

तासां चेदवरुध्दानां चरन्तीनां मिथो वने ।

यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी ॥ 236 ॥

धनुःशतं परीहारो ग्रामस्य स्यात्समन्ततः ।

शम्यापातास्त्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥ 137 ॥

तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।

न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥ 238 ॥

वृतिं तत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्रो न विलोकयेत् ।

छिद्रं च वारयेत्सर्वं श्वसूकरमुखानुगम् ॥ 239 ॥

पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः ।

सपालः शतदण्डार्हो विपालान्वारयेत्पशून् ॥ 140 ॥

क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः सपादं पणमर्हति ।

सर्वत्र तु सदो देयः क्षेत्रिकस्येति धारणा ॥ 241 ॥

अनिर्दशाहां गां सूतो वृषान्देवपशुंस्तथा ।

सपालान्वा विपालान्वा न दण्डयान्मनुरब्रवीत् ॥ 242 ॥

क्षेत्रियस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणो भवेत् ।

ततोऽर्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य तु ॥ 243 ॥

एतद्विधानमातिष्ठेध्दार्मिकः पृथिवीपतिः ।

स्वामिनां च पशूनां च पालानां च व्यतिक्रमे ॥ 144 ॥

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।

ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥ 245 ॥

सीमावृक्षांश्च कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ।

शाल्मलीन्सालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥ 246 ॥

गुल्मान्वेणूंश्च विविधाञ्छमीवल्लीस्थलानि च ।

शरान्कुब्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति ॥ 247 ॥

तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च ।

सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥ 248 ॥

उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् ।

सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम् ॥ 249 ॥

अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान्भस्म कपालिकाः ।

करीषमिष्टकाङ्गारांश्छर्करा वालुकास्तथा ॥ 250 ॥

यानि चैवं प्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् ।

तानि संधिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥ 251 ॥

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः ।

पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥ 252 ॥

यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने ।

साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादविनिर्णयः ॥ 253 ॥

ग्रामीयककुलानां च समक्षं सीम्नि साक्षिणः ।

प्रष्टव्या सीमालिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥ 254 ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निश्चयम् ।

निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वांस्तांश्चैव नामतः ॥ 255 ॥

शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्त्रग्विणो रक्तवाससः ।

सुकृतैः शापिताः स्वैःस्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम् ॥ 256 ॥

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।

विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम् ॥ 257 ॥

साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः ।

सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसंनिधौ ॥ 258 ॥

सामन्तानामभावे तु मौलानां सीम्नि साक्षिणाम् ।

इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान्वनगोचरान् ॥ 259 ॥

व्याधाञ्छाकुनिकान्गोपान्कैवर्तान्मूलखानकान् ।

व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥ 260 ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमासंधिषु लक्षणम् ।

तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः ॥ 261 ॥

क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ।

सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥ 262 ॥

सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम् ।

सर्वे पृथक्पृथग्दण्डया राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥ 263 ॥

गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।

शतानि पञ्च दण्डयः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः ॥ 264 ॥

सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।

प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥ 265 ॥

(ध्वजिनी मत्सिनी चैव निधानी भयवर्जिता ।

राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृताः ॥ 19 ॥)

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयम् ॥ 266 ॥

शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥ 167 ॥

पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्डयः क्षत्रियस्याभिशंसने ।

वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥ 268 ॥

समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।

वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥ 269 ॥

(विप्रक्षत्रियवत्कार्यो दण्डो राजन्यवैश्ययोः ।

वैश्यक्षत्रिययोः शूद्रे विप्रे यः क्षत्रशूद्रयोः ॥ 20 ॥

समुत्कर्षापकर्षास्तु विप्रदण्डस्य कल्पनाः ।

राजन्यवैश्यशूद्राणां धनवर्जमिति स्थितिः ॥ 21 ॥)

एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।

जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥ 270 ॥

नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।

निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥ 271 ॥

धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥ 272 ॥

श्रुतं देशं च जातिं च कर्म शारीरमेव च ।

वितथेन ब्रुवन्दर्पाद्दाप्यः स्याद्द्विशतं दमम् ॥ 273 ॥

काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।

तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥ 274 ॥

मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ।

आक्षारयञ्छतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥ 275 ॥

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विजानता ।

ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥ 276 ॥

विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः ।

छेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥ 277 ॥

(पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरेति वा पुनः ।

वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विर्दोषतां व्रजेत् ॥ 22 ॥)

एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥ 278 ॥

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छ्रेष्ठमन्त्यजः ।

छेत्तव्यं तत्तदेवस्य तन्मनोरनुशासनम् ॥ 279 ॥

पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।

पादेन प्रहरन्कोपात्पादच्छेदनमर्हति ॥ 280 ॥

सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ।

कटयां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं वास्यावकर्तयेत् ॥ 281 ॥

अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।

अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्धयतो गुदम् ॥ 282 ॥

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।

पादयोर्दाढिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥ 283 ॥

त्वग्भेदकः शतं दण्डयो लोहितस्य च दर्शकः ।

मांसभेत्ता तु षण्णिष्कान्प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥ 284 ॥

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगं यथायथा ।

तथातथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥ 285 ॥

मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहृते सति ।

यथायथा महद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥ 286 ॥

अङ्गावपीडनायां च व्रणशोणितयोस्तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वदण्डमथापि वा ॥ 287 ॥

द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम् ॥ 288 ॥

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्ठमयेषु च ।

दशातिवर्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥ 290 ॥

छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते ।

अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥ 291 ॥

छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च ।

आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥ 292 ॥

यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु ।

तत्र स्वामी भवेद्दण्डयो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥ 293 ॥

प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति ।

युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दण्डयाः शतं शतम् ॥ 294 ॥

स चेत्तु पथि संरुध्दः पशुभिर्वा रथेन वा ।

प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥ 295 ॥

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषं भवेत् ।

प्राणभृत्सु महत्स्वर्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥ 296 ॥

क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः ।

पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ 297 ॥

गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्पञ्चमाषिकः ।

माषिकस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने ॥ 298 ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च प्रेष्यो भ्राता च सोदरः ।

प्राप्तापराधास्ताडयाः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥ 299 ॥

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथंचन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन्प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥ 300 ॥

एषोऽखिलेनाभिहितो दण्डपारुष्यनिर्णयः ।

स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये ॥ 301 ॥

परमं यत्नमातिष्ठेत्स्तेनानां निग्रहे नृपः ।

स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये ॥ 302 ॥

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः ।

सत्रं हि वर्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥ 303 ॥

सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ।

अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥ 304 ॥

यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति ।

तस्य षड्भागभाग्राजा सम्यग्भवति रक्षणात् ॥ 305 ॥

रक्षन्धर्मेण भूतानि राजा बध्यांश्च धातयन् ।

यजतेऽहरहर्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥ 306 ॥

योऽरक्षन्बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः ।

प्रतिभागं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत् ॥ 307 ॥

अरक्षितारं राजानं बलिषड्भागहारिणम् ।
तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥ 308 ॥
अनपोक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् ।
अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥ 309 ॥
अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णीयात्प्रयत्नतः ।
निरोधनेन बन्धेन विविधेन बधेन च ॥ 310 ॥
निग्रहेण हि पापानां साधूनां संग्रहेण च ।
द्विजातय इवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥ 311 ॥
क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्यिणां नृणाम् ।
बालवृध्दातुराणां च कुर्वता हितमात्मनः ॥ 312 ॥
यः क्षिप्तो मर्षयत्यार्तैस्तेनं स्वर्गे महीयते ।
यस्त्वैश्वर्यान्न क्षमते नरकं तेन गच्छति ॥ 313 ॥
राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।
आचक्षाणेन तत्स्तेयमेवंकर्मास्मि शाधि माम् ॥ 314 ॥
स्कन्धेनादाय मुसलं लगुडं वाऽपि खादिरम् ।
शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥ 315 ॥
(गृहीत्वा मुसलं राजा सकृध्दन्यात्तु तं स्वयम् ।
वधेन शुध्यते स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा ॥ 22 ॥)
शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ।
अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ 316 ॥
अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी ।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ॥ 317 ॥

राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ 318 ॥

यस्तु रज्जुं घटं कूपाध्दरेद्भिद्याच्च यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन्समाहरेत् ॥ 319 ॥

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्याधिकं वधः ।
शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तध्दनम् ॥ 320 ॥

तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ।
सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ॥ 321 ॥

पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
शेषे त्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ 322 ॥

पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ।
मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥ 323 ॥

महापशूनां हरणे शस्त्रणामौषधस्य च ।
कालमासाद्य कार्यं च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥ 324 ॥

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छूरिकायाश्च भेदने ।
पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्धपादिकः ॥ 325 ॥

सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।
दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥ 326 ॥

वेणुवैदलभाण्डानां लवणानां तथैव च ।
मृन्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥ 327 ॥

मत्स्यानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसंभवम् ॥ 328 ॥

अन्येषां चैवमादीनामद्यानामोदनस्य च ।

पक्वान्नानां च सर्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः ॥ 329 ॥

पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ।

अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चकृष्णलः ॥ 330 ॥

परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।

निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्धशतं दमः ॥ 331 ॥

स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।

निरवन्यं भवेत्स्तेयं हृत्वापव्ययते च यत् ॥ 332 ॥

यस्त्वेतान्युपक्लुप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ।

तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् ॥ 333 ॥

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।

तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥ 334 ॥

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।

नादण्डयो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥ 335 ॥

कार्षापणं भवेद्दण्डयो यत्रान्यः प्राकृतो जनः ।

तत्र राजा भवेद्दण्डयः सहस्रामिति धारणा ॥ 336 ॥

अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।

षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य च ॥ 337 ॥

वानस्पत्यं मूलफलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च ।

तृणं च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥ 339 ॥

योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।

याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥ 340 ॥

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिद्र्वाविक्षू द्वे च मूलके ।

आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ॥ 341 ॥

असंदितानां संदाता संदितानां च मोक्षकः ।

दासाश्वरथहर्ता च प्राप्तः स्याच्चोरकिल्बिषम् ॥ 342 ॥

अनेन विधिना राजा कुर्वाणः स्तेननिग्रहम् ।

यशोऽस्मिन्प्राप्नुयाल्लोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ 343 ॥

ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेप्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम् ।

नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम् ॥ 344 ॥

वाग्दुष्टात्तस्कराच्चैव दण्डेनैव च हिंसतः ।

साहसस्य नरः कर्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥ 345 ॥

न मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात् ।

समुत्सृजेत्साहसिकान्सर्वभूतभयावहान् ॥ 347 ॥

शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।

द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥ 348 ॥

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे ।

स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन्धर्मेण न दुष्यति ॥ 349 ॥

गुरुं वा बालवृध्दौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥ 350 ॥

(अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ॥ 23 ॥

उद्यतासिर्विषाग्निभ्यां शापोद्यतकरस्तथा ।

आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ॥ 14 ॥

भार्यारिक्थापहारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः ।

एवमाद्यान्विजानीत्सर्वानेवाततायिनः ॥ 25 ॥)

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।

प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ 351 ॥

परदाराभिमर्शेषु प्रवृत्तान्नृन्महीपतिः ।

उद्वेजनकरैर्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत् ॥ 352 ॥

तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसंकरः ।

येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥ 353 ॥

परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयद्रहः ।

पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥ 354 ॥

यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् ।

न दोषं प्राप्नुयात्किंचिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥ 355 ॥

परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।

नदीनां वापि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥ 356 ॥

उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।

सह खट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ 357 ॥

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया ।

परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ 358 ॥

(कामाभिपातिनी यातु नरं स्वयमुपव्रजेत् ।

राज्ञा दास्ये नियोज्या सा कृत्वा तद्दोषघोषणम् ॥ 26 ॥)

अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति ।

चतुर्णामपि वर्णानां दारा रक्ष्यतमाः सदा ॥ 359 ॥

भिक्षुका बन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा ॥

संभाषणं सह स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥ 260 ॥

न संभाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिध्दः समाचरेत् ।

निषिध्दो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥ 361 ॥

नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।

सज्जयन्ति हि ते नारीनिगूढाश्चारयन्ति च ॥ 362 ॥

किंचिदेव तु दाप्यः स्यात्संभाषां ताभिराचरन् ।

प्रैष्यासु चैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च ॥ 363 ॥

योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।

सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ॥ 364 ॥

कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किंचिदपि दापयेत् ।

जघन्यं सेवमानां तु संयतां वासयेद्गृहे ॥ 365 ॥

उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।

शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥ 366 ॥

अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्याद्दर्पेण मानवः ।

तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥ 367 ॥

सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।

द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥ 368 ॥

कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्द्विशतो दमः ।

शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दश ॥ 369 ॥

या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा मद्यो मौण्डयमर्हति ।

अङ्गुल्योरेव वा छेदं खरेणोद्वहनं तथा ॥ 370 ॥

भर्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।

तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥ 371 ॥

पुमांसं दाहयेत्पापं शयने तप्त आयसे ।

अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥ 372 ॥

संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः ।

व्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥ 373 ॥

शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।

अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते ॥ 374 ॥

वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्संवत्सरनिरोधतः ।

सहस्रं क्षत्रियो दण्डयो मौण्डयं मूत्रेण चार्हति ॥ 375 ॥

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।

वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥ 376 ॥

उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।

विप्लुतौ शूद्रवद्दण्डयौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥ 377 ॥

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डयो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् ।

शतानि पञ्च दण्डयः स्यादिच्छन्त्या सह संगतः ॥ 378 ॥

मौण्डयं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥ 379 ॥

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।

राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥ 380 ॥

न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि ।

तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥ 381 ॥

वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् ।

यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां ताबुभौ दण्डमर्हतः ॥ 382 ॥

(क्षत्रियां चैव वैश्यां च गुप्तां तु ब्राह्मणो व्रजन् ।

न मूत्रमुण्डः कर्तव्यो दाप्यस्तूत्तमसाहसम् ॥ 27 ॥)

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।

शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः ॥ 383 ॥

क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दमः ।

मूत्रेण मौण्डयमिच्छेत्तु क्षत्रियो दण्डमेव वा ॥ 384 ॥

अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् ।

शतानि पञ्च दण्डयःस्यात्सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम् ॥ 385 ॥

(शूद्रोत्पन्नांशपापीयान्नवै मुच्येत किल्बिषात् ।

तेभ्यो दण्डाहृतं द्रव्यं न कोशे संप्रवेशयेत् ॥ 28 ॥

अयाजिकं तु तद्राजा दद्याद्भृतकवेतनम् ।

यथादण्डगतं वित्तं ब्राह्मणेभ्यस्तु लंभयेत् ॥ 29 ॥

भार्या पुरोहितस्तेना ये चान्ये तद्विधा जनाः ॥ 30 ॥)

यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् ।

न साहसिकदण्डघ्नौ स राजा शक्रलोकभाक् ॥ 386 ॥

एतेषां निग्रहो राज्ञः पञ्चानां विषये स्वके ।

साम्राज्यकृत्सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥ 387 ॥

ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यं चर्त्विक्त्यजेद्यदि ।

शक्तं कर्मण्यदुष्टं च तयोर्दण्डः शतं शतम् ॥ 388 ॥

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।

त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्डयः शतानि षट् ॥ 389 ॥

आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः ।

न विब्रूयान्नृपो धर्मं चिकीर्षन्हितमात्मनः ॥ 390 ॥

यथार्हमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

सांत्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ 391 ॥

प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे ।

अर्हावभोजयन्विप्रो दण्डमर्हति माषकम् ॥ 392 ॥

श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभोजयन् ।

तदन्नं द्विगुणं दाप्यो हिरण्यं चैव माषकम् ॥ 393 ॥

अन्धो जडः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः ।

श्रोत्रियेषूपकुर्वंश्च न दाप्याः केनचित्करम् ॥ 394 ॥

श्रोत्रियं व्याधितार्थौ च बालवृध्दावकिञ्चनम् ।

महाकुलीनमार्यं च राजा संपूजयेत्सदा ॥ 395 ॥

शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे नेनिज्यान्नेजकः शनैः ।

न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् ॥ 396 ॥

तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ।

अतोऽन्यथा वर्तमानो दाप्या द्वादशकं दमम् ॥ 397 ॥

शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः ।

कुर्युरर्घं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत् ॥ 398 ॥

राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिषिध्दानि यानि च ।

तानि निर्हरतो लोभात्सर्वहारं हरेन्नृपः ॥ 399 ॥

शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।

मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥ 400 ॥

आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृध्दिक्षयावुभौ ।

विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत्क्रयविक्रयौ ॥ 401 ॥

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते ।

कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः ॥ 402 ॥

तुलामानं प्रतिमानं सर्वं च स्यात्सुलक्षितम् ।

षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥ 403 ॥

पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्धपणं तरे ।

पादं पशुश्च योषिच्च पादार्धं रिक्तकः पुमान् ॥ 404 ॥

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः ।

रिक्तभाण्डानि यत्किंचित्पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥ 405 ॥

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरौ भवेत् ।

नदीतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥ 406 ॥

गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।

ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥ 407 ॥

यन्नावि किंचिद्दाशानां विशीर्येतापराधतः ।

तद्दाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोंऽशतः ॥ 408 ॥

एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः ।

दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः ॥ 409 ॥

वाणिज्यं कारयेद्वैश्यं कुसीदं कृषिमेव च ।

पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रं द्विजन्मनाम् ॥ 410 ॥

क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्शितौ ।

बिभृयादानृशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयन् ॥ 411 ॥

दास्यं तु कारयँल्लोभाद्ब्राह्मणः संस्कृतान्द्विजान् ।

अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्डयः शतानि षट् ॥ 412 ॥

शूद्रं तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा ।

दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयंभुवा ॥ 413 ॥

न स्वामिना निसृष्टोऽपि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते ।

निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥ 414 ॥

ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्रिमौ ।

पैत्रिको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥ 415 ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।

यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तध्दनम् ॥ 416 ॥

विस्रब्धं ब्राह्मणः शूद्राद्द्रव्योपादानमाचरेत् ।

नहि तस्यास्ति किंचित्स्वं भर्तृहार्यधनो हि सः ॥ 417 ॥

वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् ।

तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः क्षोभयेतामिदं जगत् ॥ 418 ॥

अहन्यहन्यवेक्षेत कर्मान्तान्वाहनानि च ।

आयव्ययौ च नियतावाकरान्कोशमेव च ॥ 419 ॥

एवं सर्वानिमान्राजा व्यवहारान्समापयन् ।

व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ 420 ॥

॥ इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां अष्टमोऽध्यायः ॥ 8 ॥< /mUla>

</page>

नवमोऽध्यायः

< mUla>पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्मे वर्त्मनि तिष्ठतोः ।

संयोगे विप्रयोगे च धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ 1 ॥

अस्वतन्त्राः स्त्रियःकार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् ।

विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे ॥ 2 ॥

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ 3 ॥

कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ।

मृते भर्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिताः ॥ 4 ॥

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः ।

द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥ 5 ॥

(भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।

प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ 1 ॥)

इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।

यतन्ते रक्षितुं भार्यां भर्तारो दुर्बला अपि ॥ 6 ॥

स्वां प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेव च ।

स्वं च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन्हि रक्षति ॥ 7 ॥

पतिर्भार्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।

जायायास्तध्दि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥ 8 ॥

यादृशं भजते हि स्त्री सुतं सूते तथाविधम् ।

तस्मात्प्रजाविशुध्दयर्थं स्त्रियं रक्षेत्प्रयत्नतः ॥ 9 ॥

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् ।

एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥ 10 ॥

अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैवं नियोजयेत् ।

शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च पारिणाह्यस्य वेक्षणे ॥ 11 ॥

अरक्षिता गृहे रुध्दाः पुरुषैराप्तकारिभिः ।

आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ॥ 12 ॥

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।

स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीसंदूषणानि षट् ॥ 13 ॥

नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः ।

सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ 14 ॥

पौंश्चल्याच्चलचित्ताच्च नैस्नेह्याच्च स्वभावतः ।

रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्तृष्वेता विकुर्वते ॥ 15 ॥

एवं स्वभावं ज्ञात्वासां प्रजापतिनिसर्गजम् ।

परमं यत्नमातिष्ठेत्पुरुषो रक्षणं प्रति ॥ 16 ॥

शय्यासनमलंकारं कामं क्रोधमनार्जवम् ।

द्रोहभावं कुचर्यां च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥ 17 ॥

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मे व्यवस्थितिः ।

निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ 18 ॥

तथा च श्रुतयो बह्वयो निगीता निगमेष्वपि ।

स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः ॥ 19 ॥

यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता ।

तन्मे रेतः पिता वृक्तामित्यस्यैतन्निदर्शनम् ॥ 20 ॥

ध्यायत्यनिष्टं यत्किंचित्पाणिग्राहस्य चेतसा ।

तस्यैष व्यभिचारस्य निह्नवः सम्यगुच्यते ॥ 21 ॥

यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।

तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ॥ 22 ॥

अक्षमाला वसिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा ।

शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥ 23 ॥

एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः ।

उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥ 24 ॥

एषोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा ।

प्रेत्येह च सुखोदर्कान्प्रजाधर्मान्निबोधत ॥ 25 ॥

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ।

स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ 26 ॥

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।

प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम् ॥ 27 ॥

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।

दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥ 28 ॥

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ।

सा भर्तृलोकानाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥ 29 ॥

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।

सृगालयोनिं चाप्नोति पापरोगैश्च पीडयते ॥ 30 ॥

पुत्रं प्रत्युदितं सद्भिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः ।

विश्वजन्यमिमं पुण्यमुपन्यासं निबोधत ॥ 31 ॥

भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधं तु भर्तरि ।

आहुरुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः ॥ 32 ॥

क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।

क्षेत्रबीजसमायोगात्संभवः सर्वदेहिनाम् ॥ 33 ॥

विशिष्टं कुत्रचिद्बीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचित् ।

उभयं तु समं यत्र सा प्रसूतिः प्रशस्यते ॥ 34 ॥

बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ।

सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥ 35 ॥

यादृशं तूप्यते बीजं क्षेत्रे कालोपपादिते ।

तादृग्रोहति तत्तस्मिन्बीजं स्वैर्व्यञ्जितं गुणैः ॥ 36 ॥

इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते ।

न च योनिगुणान्कांश्चिद्बीजं पुष्यति पुष्टिषु ॥ 37 ॥

भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीबलैः ।

नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥ 38 ॥

व्रीहयः शालयो मुद्गास्तिला माषास्तथा यवाः ।

यथाबीजं प्ररोहन्ति लशुनानीक्षवस्तथा ॥ 39 ॥

अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ।

उप्यते यध्दि यद्बीजं तत्तदेव प्ररोहति ॥ 40 ॥

तत्प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ।

आयुष्कामेन वप्तव्यं न जातु परयोषिति ॥ 41 ॥

अत्र गाथा वायुगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।

यथा बीजं न वप्तव्यं पुंसा परपरिग्रहे ॥ 42 ॥

नश्यतीषुर्यथा विध्दः खे विध्दमनुविध्दयतः ।

तथा नश्यति वै क्षिप्रं बीजं परपरिग्रहे ॥ 43 ॥

पृथोरपीमां पृथिवीं भार्यां पूर्वविदो विदुः ।

स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहुः शाल्यवतो मृगम् ॥ 44 ॥

एतावानेव पुरुषो यज्जायाऽऽत्मा प्रजेति ह ।

विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्ता सा स्मृताङ्गना ॥ 45 ॥

न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्या विमुच्यते ।

एवं धर्मं विजानीमः प्राक्प्रजापतिनिर्मितम् ॥ 46 ॥

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥ 47 ॥

यथा गोऽश्वोष्ट्रदासीषु महिष्यजाविकासु च ।

नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि ॥ 48 ॥

येऽक्षेत्रिणो बीजवन्तः परक्षेत्रप्रवापिणः ।

ते वै सस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥ 49 ॥

यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।

गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम् ॥ 50 ॥

तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रप्रवापिणः ।

कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ॥ 51 ॥

फलं त्वनभिसंधाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा ।

प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्गरीयसी ॥ 52 ॥

क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद्बीजार्थं यत्प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥ 53 ॥

ओघवाताहृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।

क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न वप्ता लभते फलम् ॥ 54 ॥

एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ।

विहंगमहिषीणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥ 55 ॥

एतद्वः सारफल्गुत्वं बीजयोन्योः प्रकीर्तितम् ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि ॥ 56 ॥

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा ।

यवीयसस्तु या भार्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥ 57 ॥

ज्येष्ठो यवीयसो भार्यां यवीयान्वाग्रजस्त्रियम् ।

पतितौ भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥ 58 ॥

देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्याङ्गियुक्तया ।

प्रजेप्सिताधिगन्तव्या संतानस्य परिक्षये ॥ 59 ॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।

एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ॥ 60 ॥

द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ।

अनिर्वृतं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः ॥ 61 ॥

विधवायां नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथाविधि ।

गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्तेयातां परस्परम् ॥ 62 ॥

नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्तेयातां तु कामतः ।

तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुतल्पगौ ॥ 63 ॥

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।

अन्यस्मिन्हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥ 64 ॥

नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ।

न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥ 65 ॥

अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।

मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ॥ 66 ॥

स महीमखिलां भुञ्जन्राजर्षिप्रवरः पुरा ।

वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ 67 ॥

ततः प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।

नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥ 68 ॥

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥ 69 ॥

यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् ।

मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृदृतावृतौ ॥ 70 ।

न दत्त्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।

दत्त्वा पुनः प्रयच्छन्हि प्राप्नोति पुरुषानृतम् ॥ 71 ॥

विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हिताम् ।

व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम् ॥ 72 ॥

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपादयेत् ।

तस्य तद्वितथं कुर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥ 73 ॥

विधाय वृत्तिं भार्यायाः प्रवसेत्कार्यवान्नरः ।

अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्येत्स्थितिमत्यपि ॥ 74 ॥

विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता ।

प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः ॥ 75 ॥

प्रोषितो धर्मकार्यार्थं प्रतीक्ष्योऽष्टौ नरः समाः ।

विद्यार्थं षट् यशोऽर्थं वा कामार्थं त्रींस्तु वत्सरान् ॥ 76 ॥

संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषितं पतिः ।

ऊर्ध्वं संवत्सरात्त्वेनां दायं हृत्वा न संवसेत् ॥ 77 ॥

अतिक्रामेत्प्रमत्तं या मत्तं रोगार्तमेव वा ।

सा त्रीन्मासान्परित्याज्या विभूषणपरिच्छदा ॥ 78 ॥

उन्मत्तं पतितं क्लीबमबीजं पापरोगिणम् ।

न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दायापवर्तनम् ॥ 79 ॥

मद्यपासाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।

व्याधिता वाधिवेत्तव्या हिंस्रार्थघ्नी च सर्वदा ॥ 80 ॥

बन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याब्दे दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ 81 ॥

या रोगिणी स्यात्तु हिता संपन्ना चैव शीलतः ।

सानुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् ॥ 82 ॥

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात् ।

सा सद्यः संनिरोध्दव्या त्याज्या वा कुलसंनिधौ ॥ 83 ॥

प्रतिषिध्दापि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि ।

प्रेक्षासमाजं गच्छेद्वा सा दण्डया कृष्णलानि षट् ॥ 84 ॥

यदि स्वाश्चापराश्चैव विन्देरन्योषितो द्विजाः ।

तासां वर्णक्रमेण स्याज्ज्यैष्ठयं पूजा च वेश्म च ॥ 85 ॥

भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यं च नैत्यकम् ।

स्वा चैव कुर्यात्सर्वेषां नास्वजातिः कथंचन ॥ 86 ॥

यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयाऽन्यया ।

यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥ 87 ॥

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।

अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥ 88 ॥

(प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यामृतुकालभयान्वितः ।

ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यामेनो दातारमृच्छति ॥ 2 ॥)

काममारणात्तिष्ठेत्गृहे कन्यर्तुमत्यपि ।

न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ 89 ॥

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ।

ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥ 90 ॥

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।

नैनः किंचिदवाप्नोति न च यं साधिगच्छति ॥ 91 ॥

अलंकारं नाददीत पित्र्यं कन्या स्वयंवरा ।

मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् ॥ 92 ॥

पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यामृतुमतीं हरन् ।

स हि स्वाम्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिरोधनात् ॥ 93 ॥

त्रिंशद्वर्षोद्वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।

त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥ 94 ॥

देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः ।

तां साध्वीं बिभृयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् ॥ 95 ॥

प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः संतानार्थं च मानवाः ।

तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः ॥ 96 ॥

कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥ 97 ॥

आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददन् ।

शुल्कं हि गृह्णन्कुरुते छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥ 98 ॥

एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः ।

यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥ 99 ॥

नानुशुश्रुम जात्वेतत्पूर्वेष्वपि हि जन्मसु ।

शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥ 100 ॥

अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः ।

एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ 101 ॥

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ।

यथा नाभिचरेतां तौ वियुक्तावितरेतरम् ॥ 102 ॥

एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः ।

आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत ॥ 103 ॥

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

भजेरन्पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ 104 ॥

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यं धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥ 105 ॥

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥ 106 ॥

यस्मिन्नृणं संनयति येन चानन्त्यमश्नुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥ 107 ॥

पितेव पालयेत्पुत्राञ्ज्येष्ठो भ्रातॄन्यवीयसः ।

पुत्रवच्चापि वर्तेरञ्ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥ 108

ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ।

ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः ॥ 109 ॥

यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ।

अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात्स संपूज्यस्तु बन्धुवत् ॥ 110 ॥

एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।

पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माध्दर्म्या पृथक् क्रिया ॥ 111 ॥

ज्येष्ठस्य विंश उध्दारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ॥ 112 ॥

ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् ।

येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम् ॥ 113 ॥

सर्वेषां धनजातानामाददीताग्र्यमग्रजः ।

यच्च सातिशयं किंचिद्दशतश्चाप्नुयाद्वरम् ॥ 114 ॥

उध्दारो न दशस्वस्ति संपन्नानां स्वकर्मसु ।

यत्किंचिदेव देयं तु ज्यायसे मानवर्धनम् ॥ 115 ॥

एवं समुध्दृतोध्दारे समानंशान्प्रकल्पयेत् ।

उध्दारेऽनुध्दृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ॥ 116 ॥

एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्धं ततोऽनुजः ।

अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ॥ 117 ॥

स्वेभ्योंऽशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक् ।

स्वात्स्वादंशच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ॥ 118 ॥

अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेत् ।

अजाविकं तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥ 119 ॥

यवीयाञ्ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ 120 ॥

उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ।

पिता प्रधानं प्रजने तस्माध्दर्मेण तं भजेत् ॥ 121 ॥

पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः ।

कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् ॥ 122 ॥

एकं वृषभमुध्दारं संहरेत स पूर्वजः ।

ततोऽपरे ज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमातृतः ॥ 123 ॥

ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां हरेद्वृषभषोडशाः ।

ततः स्वमातृतः शेषा भजेरन्निति धारणा ॥ 124 ॥

सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः ।

न मातृतो ज्यैष्ठयमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठयमुच्यते ॥ 125 ॥

जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् ।

यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥ 126 ॥

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥ 127 ॥

(अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥ 3 ॥)

अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽथ पुत्रिका ।

विवृध्दयर्थं स्ववंशस्य स्वयं दक्षः प्रजापतिः ॥ 128 ॥

ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।

सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम् ॥ 129 ॥

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।

तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥ 130 ॥

मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ।

दौहित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनम् ॥ 131 ॥

दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।

स एव दद्याद्द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥ 132 ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ।

तयोर्हि मातापितरौ संभूतौ तस्य देहतः ॥ 133 ॥

पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनु जायते ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ 134 ॥

अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथंचन ।

धनं तत्पुत्रिकाभर्ता हरेतैवाविचारयन् ॥ 135 ॥

अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।

पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेध्दनम् ॥ 136 ॥

पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥ 137 ॥

पुंनाम्नो नरकाद्यस्मात्त्रायते पितरं सुतः ।

तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ 138 ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते ।

दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं संतारयति पौत्रवत् ॥ 139 ॥

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तत्पितुः पितुः ॥ 140 ॥

उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दत्त्रिमः ।

स हरेतैव तद्रिक्थं संप्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः ॥ 141 ॥

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्त्रिमः क्वचित् ।

गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥ 142 ॥

अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्याप्तश्च देवरात् ।

उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातककामजौ ॥ 143 ॥

नियुक्तायामपि पुमान्नार्यां जातोऽविधानतः ।

नैवार्हः पैतृकं रिक्थं पतितोत्पादितो हि सः ॥ 144 ॥

हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्रो यथौरसः ।

क्षेत्रिकस्य तु तद्बीजं धर्मतः प्रसवश्च सः ॥ 145 ॥

धनं यो विभृयाद् भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव च ।

सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तध्दनम् ॥ 146 ॥

या नियुक्तान्यतः पुत्रं देवराद्वाप्यवाप्नुयात् ।

तं कामजमरिक्थीयं वृथोत्पन्नं प्रचक्षते ॥ 147 ॥

एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु ।

बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥ 148 ॥

ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतस्रस्तु यदि स्त्रियः ।

तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ॥ 149 ॥

कीनाशो गोवृषो यानमलंकारश्च वेश्म च ।

विप्रस्यौध्दारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः ॥ 150 ॥

त्र्यंशं दायाध्दरेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः ।

वैश्याजः सार्धमेवांशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥ 151 ॥

सर्वं वा रिक्थजातं तद्दशधा परिकल्प्य च ।

धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनानेन धर्मवित् ॥ 152 ॥

चतुरोंऽशान्हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्क्षत्रियासुतः ।

वैश्यापुत्रो हरेद् द्वयंशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥ 153 ॥

यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रोऽप्यसत्पुत्रोऽपि वा भवेत् ।

नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥ 154 ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥ 155 ॥

समवर्णासु ये जाताः सर्वे पुत्रा द्विजन्मनाम् ।

उध्दारं ज्यायसे दत्त्वा भजेरन्नितरे समम् ॥ 156 ॥

शूद्रस्य तु सवर्णैव नान्या भार्या विधीयते ।

तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ 157 ॥

पुत्रान्द्वादश यानाह नृणां स्वायंभुवो मनुः ।

तेषां षड्बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ॥ 158 ॥

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।

गूढोत्पन्नोऽपविध्दश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥ 159 ॥

कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयं दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥ 160 ॥

यादृशं फलमाप्नोति कुप्लवैः संतरञ्जलम् ।

तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः संतरंस्तमः ॥ 161 ॥

यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।

यस्य यत्पैतृकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥ 162 ॥

एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।

शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥ 163 ॥

षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाध्दनात् ।

औरसो विभजन्दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥ 164 ॥

औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ।

दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥ 165 ॥

स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेध्दि यम् ।

तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितम् ॥ 166 ॥

यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा ।

स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ 167 ॥

माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः ॥ 168 ॥

सदृशं तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥ 169 ॥

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।

स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥ 170 ॥

मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।

यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविध्दः स उच्यते ॥ 171 ॥

पितृवेश्मनि कन्या तु युं पुत्रं जनयेद्रहः ।

तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥ 172 ॥

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती ।

बोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ॥ 173 ॥

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मात्रापित्रोर्यमन्तिकात् ।

स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥ 174 ॥

या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।

उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥ 175 ॥

सा चेदक्षतयोनिः स्याद्गतप्रत्यागतापि वा ।

पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनः संस्कारमर्हति ॥ 176 ॥

मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।

आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ॥ 177 ॥

यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम् ।

सपारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥ 178 ॥

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् ।

सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ 179 ॥

क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।

पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥ 180 ॥

य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ।

यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥ 181 ॥

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ।

सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥ 182 ॥

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह मुत्रवतीर्मनुः ॥ 183 ॥

श्रेयसः श्रयेसोऽलाभे पापीयान्रिक्थमर्हति ।

बहवश्चेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥ 184 ॥

न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।

पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च ॥ 185 ॥

त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते ।

चतुर्थः संप्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥ 186 ॥

(असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः ।

पितामह्यश्च ताः सर्वा मातृकल्पाः प्रकीर्तिताः ॥ 4 ॥)

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ।

अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ॥ 187 ॥

(हरेरनृत्विजो वापि न्यायवृत्ताश्च याः स्त्रियः ॥5 ॥)

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः ।

त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥ 188 ॥

अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः ॥ 189 ॥

संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात्पुत्रमाहरेत् ।

तत्र यद्रिक्थजातं स्यात्तत्तस्मिन्प्रतिपादयेत् ॥ 190 ॥

द्वौ तु यौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने ।

तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात्तत्स गृह्णीत नेतरः ॥ 191 ॥

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥ 192 ॥

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।

मातामह्या धनात्किंचित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥ 193 ॥

अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।

भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥194 ॥

अन्वाधेयं च यद्दत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् ।

पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तध्दनं भवेत् ॥ 195 ॥

ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वसु ।

अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥ 196 ॥

यत्वस्याः स्याध्दनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।

अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥ 197 ॥

स्त्रियां तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथंचन ।

ब्राह्मणी तध्दरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥ 198 ॥

न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्वहुमध्यगात् ।

स्वकादपि च वित्ताध्दि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया ॥ 199 ॥

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् ।

न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ 200 ॥

अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥ 201 ॥

सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा ।

ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ॥ 202 ॥

यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्क्लीबादीनां कथंचन ।

तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति ॥ 203 ॥

यत्किंचित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति ।

भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालितः ॥ 204 ॥

अविद्यानां तु सर्वेषामीहातश्चेध्दनं भवेत् ।

समस्तत्र विभागः स्यादपित्र्य इति धारणा ॥ 205 ॥

विद्याधनं तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

मैत्र्यमौद्वाहिकं चैव माधुपर्किकमेव च ॥ 206 ॥

भ्रातृणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा ।

स निर्भाज्यः स्वकादंशात्किंचिद्दत्त्वोपजीवनम् ॥ 207 ॥

अनुपघ्नन्पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् ।

स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥ 208 ॥

पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।

न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥ 209 ॥

विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन्पुनर्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठयं तत्र न विद्यते ॥ 210 ॥

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।

म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥ 211 ॥

सोदर्या विभजेरंस्तं समेत्य सहिताः समम् ।

भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥ 212 ॥

यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद्भ्रातृन्यवीयसः ।

सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ॥ 213 ॥

सर्व एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम् ।

न चादत्त्वा कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम् ॥ 214 ॥

भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ।

न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात्कथंचन ॥ 215 ॥

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेध्दनम् ।

संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥ 216 ॥

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेध्दनम् ॥ 217 ॥

ऋणे धने च सर्वस्मिन्प्रविभक्ते यथाविधि ।

पश्चाद्दृश्येत यत्किंचित्तत्सर्वं समतां नयेत् ॥ 218 ॥

वस्त्रं पत्रमलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।

योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥ 219 ॥

अयमुक्तो विभागो वः पुत्राणां च क्रियाविधिः ।

क्रमशः क्षेत्रजादीनां द्यूतधर्मं निबोधत ॥ 220 ॥

द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत् ।

राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥ 221 ॥

प्रकाशमेतत्तास्कर्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।

तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान्भवेत् ॥ 222 ॥

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्युतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥ 223 ॥

द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत वा ।

तान्सर्वान्घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥ 224 ॥

कितवान्कुशीलवान्क्रूरान्पाषण्डस्थांश्च मानवान् ।

विकर्मस्थाञ्छौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात् ॥ 225 ॥

एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।

विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ 226 ॥

द्यूतमेतत्पुरा कल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ।

तस्माद् द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुध्दिमान् ॥ 227 ॥

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः ।

तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥ 228 ॥

क्षत्रविट्शूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ।

आनृण्यं कर्मणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः ॥ 229 ॥

स्त्रीबालोन्मत्तवृध्दानां दरिद्राणां च रोगिणाम् ।

शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दमम् ॥ 230 ॥

ये नियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्यिणाम् ।

धनोष्मणा पच्यमानास्तान्निःस्वान्कारयेन्नृपः ॥ 231 ॥

कूटशासनकर्तृंश्च प्रकृतीनां च दूषकान् ।

स्त्रीबालब्राह्मणघ्नांश्च हन्याद् द्विट्सेविनस्तथा ॥ 232 ॥

तीरितं चानुशिष्टं च यत्र क्वचन यद्भवेत् ।

कृतं तध्दर्मतो विद्यान्न तद्भूयो निवर्तयेत् ॥ 233 ॥

(तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विकर्मणा ।

द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुध्दरेत् ॥ 6 ॥)

अमात्याः प्राड्विवाको वा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा ।

तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्तान्सहस्रं च दण्डयेत् ॥ 234 ॥

ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।

एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥ 235 ॥

चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।

शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥ 236 ॥

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान् ॥ 237 ॥

असंभोज्या ह्यसंयाज्या असंपाठयाविवाहिनः ।

चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥ 238 ॥

ज्ञातिसंबन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ।

निर्दया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥ 239 ॥

प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्ववर्णा यथोदितम् ।

नाङ्कया राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥ 240 ॥

आगःसु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः ।

विवास्यो वा भवेद्राष्ट्रात्सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥ 241 ॥

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ।

सर्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥ 242 ॥

नाददीत नृपः साधुर्महापातकिनो धनम् ।

आददानस्तु तल्लोभात्तेन दोषेण लिप्यते ॥ 243 ॥

अप्सु प्रवेश्य तं दण्डं वरुणायोपपादयेत् ।

श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥ 244 ॥

ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः ।

ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ 245 ॥

यत्र वर्जयते राजा पापकृद्भ्यो धनागमम् ।

तत्र कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः ॥ 246 ॥

निष्पद्यन्ते च सस्यानि यथोप्तानि विशां पृथक् ।

बालाश्च न प्रमीयन्ते विकृतं न च जायते ॥ 247 ॥

ब्राह्मणान्बाधमानं तु कामादवरवर्णजम् ।

हन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः ॥ 248 ॥

यावानवध्यस्य वधे तावान्वध्यस्य मोक्षणे ।

अधर्मो नृपतेर्दृष्टो धर्मस्तु विनियच्छतः ॥ 249 ॥

उदितोऽयं विस्तरशो मिथो विवदमानयोः ।

अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥ 250 ॥

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन्महीपतिः ।

देशानलब्धांल्लिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् ॥ 251 ॥

सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः ।

कण्टकोध्दरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥ 252 ॥

रक्षणादार्यवृत्तानां कण्टकानां च शोधनात् ।

नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥ 253 ॥

अशासंस्तस्करान्यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः ।

तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥ 254 ॥

निर्भयं तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम् ।

तस्य तद्वर्धते नित्यं सिच्यमान इव द्रुमः ॥ 255 ॥

द्विविधांस्तस्करान्विद्यात्परद्रव्यापहारकान् ।

प्रकाशांश्चाप्रकाशंश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥ 256 ॥

प्रकाशवञ्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ।

प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादयः ॥ 257 ॥

उत्कोचकाश्चौपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा ।

मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह ॥ 258 ॥

असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः ।

शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः ॥ 259 ॥

एवमादीन्विजानीयात्प्रकाशांल्लोककण्टकान् ।

निगूढचारिणश्चान्याननार्यानार्यलिङ्गिनः ॥ 260 ॥

तान्विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः ।

चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वशमानयेत् ॥ 261 ॥

तेषां दोषानभिख्याप्य स्वे स्वे कर्मणि तत्त्वतः ।

कुर्वीत शासनं राजा सम्यक्सारापराधतः ॥ 262 ॥

नहि दण्डादृते शक्यः कर्तुं पापविनिग्रहः ।

स्तेनानां पापबुध्दीनां निभृतं चरतां क्षितौ ॥ 263 ॥

सभाप्रपापूपशालावेशमद्यान्नविक्रयाः ।

चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ॥ 264 ॥

जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ।

शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥ 265 ॥

एवंविधान्नृपो देशान्गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।

तस्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥ 266 ॥

तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः ।

विद्यादुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतस्करैः ॥ 267 ॥

भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः ।

शौर्यकर्मापदेशैश्च कुर्युस्तेषां समागमम् ॥ 268 ॥

ये तत्र नोपसर्पेयुर्मूलप्रणिहिताश्च ये ।

तान्प्रसह्य नृपो हन्यात्समित्रज्ञातिबान्धवान् ॥ 269 ॥

न होढेन विना चौरं घातयेध्दार्मिको नृपः ।

सहोढं सोपकरणं घातयेदविचारयन् ॥ 270 ॥

ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः ।

भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वांस्तानपि घातयेत् ॥ 271 ॥

राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्सामन्तांश्चैव चोदितान् ।

अभ्याघातेषु मध्यस्थाञ्छिष्याच्चौरानिव द्रुतम् ॥ 272 ॥

यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ।

दण्डेनैव तमप्योषेत्स्वकाध्दर्माध्दि विच्युतम् ॥ 273 ॥

ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने ।

शक्तितो नाभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥ 274 ॥

राज्ञः कोषापहर्तृंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।

घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपजापकान् ॥ 275 ॥

संधिं छित्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।

तेषां छित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् ॥ 276 ॥

अङ्गुलीर्ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ।

द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये बधमर्हति ॥ 277 ॥

अग्निदान्भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान् ।

संनिधातृंश्च मोषस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः ॥ 278 ॥

तडागभेदकं हन्यादप्सु शुध्दवधेन वा ।

यद्वापि प्रतिसंस्कुर्याद्दाप्यस्तूत्तमसाहसम् ॥ 279 ॥

कोष्ठागारायुधागारदेवेतागारभेदकान् ।

हस्त्यश्वरथहर्तृंश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥ 280 ॥

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।

आगमं वाप्यपां भिद्यात्स दाप्यः पूर्वसाहसम् ॥ 281 ॥

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।

स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥ 282 ॥

आपद्गतोऽथवा वृध्दा गर्भिणी बाल एव वा ।

परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥ 283 ॥

चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्या प्रचरतां दमः ।

अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥ 184 ॥

संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ।

प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ॥ 285 ॥

अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ।

मणीनामपवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः ॥ 286 ॥

समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्वै मूल्यतोऽपि वा ।

समाप्नुयाद्दमं पूर्वं नरो मध्यममेव वा ॥ 287 ॥

बन्धनानि च सर्वाणि राजा मार्गे निवेशयेत् ।

दुःखिता यत्र दृश्येरन्विकृताः पापकारिणः ॥ 288 ॥

प्रकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकम् ।

द्वाराणां चैव भङ्क्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ 289 ॥

अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विशतो दमः ।

मूलकर्मणि चानाप्तेः कृत्यासु विविधासु च ॥ 290 ॥

अबीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टं तथैव च ।

मर्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्वधम् ॥ 291 ॥

सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः ।

प्रवर्तमानमन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैः ॥ 292 ॥

सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।

कालमासाद्य कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ 293 ॥

स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ सुहृत्तथा ।

सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥ 294 ॥

सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां यथाक्रमम् ।

पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्व्यसनं महत् ॥ 295 ॥

सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य विष्टब्धस्य त्रिदण्डवत् ।

अन्योन्यगुणवैशेष्यान्न किंचिदतिरिच्यते ॥ 296 ॥

तेषु तेषु तु कृत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते ।

येन यत्साध्यते कार्यं तत्तस्मिन्श्रेष्ठमुच्यते ॥ 297 ॥

चारेणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्मणाम् ।

स्वशक्तिं परशक्तिं च नित्यं विद्यान्महीपतिः ॥ 298 ॥

पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि तथैव च ।

आरभेत ततः कार्यं संचिन्त्य गुरुलाघवम् ॥ 299 ॥

आरभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः ।

कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्निषेवते ॥ 300 ॥

कृतं त्रेतायुगं चैव द्वापरं कलिरेव च ।

राज्ञो वृत्तानि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते ॥ 301 ॥

कलिः प्रसुप्तो भवति स जाग्रद्द्वापरं युगम् ।

कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता विचरंस्तु कृतं युगम् ॥ 302 ॥

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।

चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥ 303 ॥

वार्षिकांश्चतुरो मासान्यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति ।

तथाभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥ 304 ॥

अष्टौ मासान्यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।

तथा हरेत्करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥ 305 ॥

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।

तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतध्दि मारुतम् ॥ 306 ॥

यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।

तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तध्दि यमव्रतम् ॥ 307 ॥

वरुणेन यथा पाशैर्बध्द एवाभिदृश्यते ।

तथा पापान्निगृह्णीयाद्व्रतमेतध्दि वारुणम् ॥ 308 ॥

परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः ।

तथा प्रकृतयो यस्मिन्स चान्द्रव्रतिको नृपः ॥ 309 ॥

प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु ।

दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतम् ॥ 310 ॥

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ।

तथा सर्वाणि भूतानि बिभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥ 311 ॥

एतैरूपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमतन्द्रितः ।

स्तेनान्राजा निगृह्णीयात्स्वराष्ट्रे पर एव च ॥ 312 ॥

परामप्यापदं प्राप्तो ब्राह्मणान्न प्रकोपयेत् ।

ते ह्येनं कुपिता हन्युः सद्यः सबलवाहनम् ॥ 313 ॥

यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिः ।

क्षयी चाप्यायितः सोमः को न नश्येत्प्रकोप्य तान् ॥ 314 ॥

लोकानन्यान्सृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः ।

देवान्कुर्युरदेवांश्च कः क्षिण्वंस्तान्समृध्नुयात् ॥ 315 ॥

यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा ।

ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात्ताञ्जिजीविषुः ॥ 316 ॥

अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।

प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत् ॥ 317 ॥

श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।

हूयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्धते ॥ 318 ॥

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ।

सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् ॥ 319 ॥

क्षत्रस्यातिप्रबृध्दस्य ब्राह्मणान्प्रति सर्वशः ।

ब्रह्मैव संनियन्तृ स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥ 320 ॥

अद्भयोऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।

तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ 321 ॥

नाब्रह्म क्षत्रमृध्नोति नाक्षत्रं ब्रह्म बर्धते ।

ब्रह्म क्षत्रं च संपृक्तमिह चामुत्र वर्धते ॥ 322 ॥

दत्वा धनं तु विप्रेभ्यः सर्वदण्डसमुत्थितम् ।

पुत्रे राज्यं समासृज्य कुर्वीत प्रायणं रणे ॥ 323 ॥

एवं चरन्सदा युक्तो राजधर्मेषु पार्थिवः ।

हितेषु चैव लोकस्य सर्वान्भृत्यान्नियोजयेत् ॥ 324 ॥

एषोऽखिलः कर्मविधिरुक्तो राज्ञः सनातनः ।

इमं कर्मविधिं विद्यात्क्रमशो वैश्यशूद्रयोः ॥ 325 ॥

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ।

वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात्पशूनां चैव रक्षणे ॥ 326 ॥

प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।

ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥ 327 ॥

न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति ।

वैश्य चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथंचन ॥ 328 ॥

मणिमुक्ताप्रबालानां लोहानां तान्तवस्य च ।

गन्धानां च रसानां च विद्यादर्घबलाबलम् ॥ 329 ॥

बीजानामुप्तिविच्च स्यात्क्षेत्रदोषगुणस्य च ।

मानयोगं च जानीयात्तुलायोगांश्च सर्वशः ॥ 330 ॥

सारासारं च भाण्डानां देशानां च गुणागुणान् ।

लाभालाभं च पण्यानां पशूनां परिवर्धनम् ॥ 331 ॥

भृत्यानां च भृतिं विद्याद्भाषाश्च विविधा नृणाम् ।

द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ॥ 332 ॥

धर्मेण च द्रव्यवृध्दावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ।

दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः ॥ 333 ॥

विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।

शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो नैश्रेयसः परः ॥ 334 ॥

शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्मृदुवागनहंकृतः ।

ब्राह्मणाद्याश्रयो नित्यमुत्कृष्टां जातिमश्नुते ॥ 335 **॥**

एषोऽनापदि वर्णानामुक्तः कर्मविधिः शुभः ।

आपद्यपि हि यस्तेषां क्रमशस्तन्निबोधत ॥ 336 **॥**

॥ इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां नवमोऽध्यायः ॥ 9 ॥< /mUla>

</page>

दशमोऽध्यायः

< mUla>**अधीयीरंस्त्रयो वर्णाः स्वकर्मस्था द्विजातयः ।**

प्रब्रूयाद् ब्राह्मणस्त्वेषां नेतराविति निश्चयः ॥ 1 ॥

सर्वेषां ब्राह्मणो विद्याद् वृत्त्युपायान्यथाविधि ।

प्रब्रूयादितरेभ्यश्च स्वयं चैव तथा भवेत् ॥ 2 ॥

वैशेष्यात्प्रकृतिश्रैष्ठयान्नियमस्य च धारणात् ।

संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ॥ 3 ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥ 4 ॥

सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।

आनुलोम्येन संभूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते ॥ 5 ॥

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान्सुतान् ।

सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥ 6 ॥

अनन्तरासु जातानां विधिरेष सनातनः ।

द्वयेकान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिमं विधिम् ॥ 7 ॥

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते ।

निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ॥ 8 ॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।

क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रो नाम प्रजायते ॥ 9 ॥

विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।

वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन्षडेतेऽपसदाः स्मृताः ॥ 10 ॥

क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः ।

वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥ 11 ॥

शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।

वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसंकराः ॥ 12 ॥

एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ यथा स्मृतौ ।

क्षत्तृवैदेहकौ तद्वत्प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि ॥ 13 ॥

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।

ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥ 14 ॥

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते ।

आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगव्यां तु धिग्वणः ॥ 15 ॥

आयोगवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।

प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥ 16 ॥

वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियात्सूत एव तु ।

प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदास्त्रयः ॥ 17 ॥

जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुक्कसः ।

शूद्राज्जातो निषाद्यां तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः ॥ 18 ॥

क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते ।

वैदेहकेन त्वम्बष्ठयामुत्पन्नो वेण उच्यते ॥ 19 ॥

द्विजातयः सवर्णासु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान् ।

तान्सावित्रीपरिभ्रष्टान्व्रात्यानिति विनिर्दिशेत् ॥ 20 ॥

व्रात्यात्तु जायते विप्रात्पापात्मा भूर्जकण्टकः ।

आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैख एव च ॥ 21 ॥

झल्लो मल्लश्च राजन्याद् व्रात्यान्निच्छिविरेव च ।

नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च ॥ 22 ॥

वैश्यात्तु जायते व्रात्यात्सुधन्वाचार्य एव च ।

कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च ॥ 23 ॥

व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।

स्वकर्मणां च त्यागेन जायन्ते वर्णसंकराः ॥ 24 ॥

संकीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।

अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ 25 ॥

सूतो वैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः ।

मागधः क्षत्रजातिश्च तथाऽयोगव एव च ॥ 26 ॥

एते षट् सदृशान्वर्णाञ्जनयन्ति स्वयोनिषु ।

मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥ 27 ॥

यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्मास्य जायते ।

आनन्तर्यात्स्वयोन्यां तु तथा बाह्येष्वपि क्रमात् ॥ 28 ॥

ते चापि बाह्यान्सुबहूंस्ततोऽप्यधिकदूषितान् ।

परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ 29 ॥

यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यं जन्तुं प्रसूयते ।

तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते ॥ 30 ॥

प्रतिकूलं वर्तमाना बाह्या बाह्यातरान्पुनः ।

हीना हीनान्प्रसूयन्ते वर्णान्पञ्चदशैव तु ॥ 31 ॥

प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनम् ।

सैरिन्ध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे ॥ 32 ॥

मैत्रेयकं तु वैदेहो माधूकं संप्रसूयते ।

नृन्प्रशंसत्यजस्रं यो घण्टाताडोऽरुणोदये ॥ 33 ॥

निषादो मार्गवं सूते दासं नौकर्मजीविनम् ।

कैवर्तमिति यं प्राहुरार्यावर्तनिवासिनः ॥ 34॥

मृतवस्त्रभृत्सु नारीषु गर्हितान्नाशनासु च ।

भवन्त्यायोगवीष्वेते जातिहीनाः पृथक् त्रयः ॥ 35 ॥

कारावरो निषादात्तु चर्मकारः प्रसूयते ।

वैदेहिकादन्ध्रमेदौ बहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ ॥ 36 ॥

चण्डालात्पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ।

आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥ 37 ॥

चण्डालेन तु सोपाको मूलव्यसनवृत्तिमान् ।

पुक्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥ 38 ॥

निषादस्त्री तु चण्डालात्पुत्रमन्त्यावसायिनम् ।

श्मशानगोचरं सूते बाह्यानामपि गर्हितम् ॥ 39 ॥

संकरे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः ।

प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥ 40 ॥

सजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः ।

शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥ 41 ॥

तपोबीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ।

उत्कर्षं चापकर्षं च मनुष्येष्विह जन्मतः ॥ 42 ॥

शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।

वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥ 43 ॥

पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः ।
पारदाःपह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥ 44 ॥
मुखबाहूरूपज्जानां या लोके जातयो बहिः ।
म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥ 45 ॥
ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृताः ।
ते निन्दितैर्वर्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः ॥ 46 ॥
सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सनम् ।
वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिक्पथः ॥ 47 ॥
मत्स्यघातो निषादानां त्वष्टिस्त्वायोगवस्य च ।
मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम् ॥ 48 ॥
क्षत्रुग्रपुक्कसानां तु बिलौकोबधबन्धनम् ।
धिग्वणानां चर्मकार्यं वेणानां भाण्डवाद्नम् ॥ 49 ॥
चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषुपवनेषु च ।
वसेयुरेते विज्ञाना वर्तयन्तः स्वकर्मभिः ॥ 50 ॥
चण्डालश्वपचानां तु बहिर्ग्रामात्प्रतिश्रयः ।
अपपात्राश्च कर्तव्या धनमेषां श्वगर्दभम् ॥ 51 ॥
वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्ष्णायसमलंकारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥ 52 ॥
न तैः समयमन्विच्छेत्पुरुषो धर्ममाचरन् ।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ 53 ॥
अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥ 54 ॥

दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ।

अबान्धवं शवं चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥ 55 ॥

वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।

वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥ 56 ॥

वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् ।

आर्यरूपमिवानार्यं कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥ 57 ॥

अनार्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रिरयात्मता ।

पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ 58 ॥

पित्र्यं वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा ।

न कथंचन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥ 59 ॥

कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसंकरः ।

संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥ 60 ॥

यत्र त्वेते परिध्वंसाज्जायन्ते वर्णदूषकाः ।

राष्ट्रिकैः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ 61 ॥

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ।

स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिध्दिकारणम् ॥ 62 ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

एतं सामासिकं धर्मं चार्तुवर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥ 63 ॥

(श्राध्दकर्मातिथेयं च दानमस्तेयमार्जवम् ।

प्रजनं स्वेषु दारेषु तथा चैवानसूयता ॥ 1 ॥)

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत्प्रजायते ।

अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्यासप्तमाद्युगात् ॥ 64 ॥

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् ।

क्षत्रियाज्जातमेवं तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च ॥ 65 ॥

अनार्यायां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु यदृच्छया ।

ब्राह्मण्यामप्यनार्यात्तु श्रेयस्त्वं क्वेति चेद्भवेत् ॥ 66 ॥

जातो नार्यामनार्यायामार्यादार्यो भवेद् गुणैः ।

जातोऽप्यनार्यादार्यायामनार्य इति निश्चयः ॥ 67 ॥

तावुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ।

वैगुण्याज्जन्मनः पूर्व उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ 68 ॥

सुबीजं चैव सुक्षेत्रे जातं संपद्यते यथा ।

तथार्याज्जात आर्यायां सर्वं संस्कारमर्हति ॥ 69 ॥

बीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः ।

बीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयं तु व्यवस्थितिः ॥ 70 ॥

अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति ।

अबीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् ॥ 71 ॥

यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।

पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रशस्यते ॥ 72 ॥

अनार्यमार्यकर्माणमार्यं चानार्यकर्मिणम् ।

संप्रधार्याब्रवीध्दाता न समौ नासमाविति ॥ 73 ॥

ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्मण्यवस्थिताः ।

ते सम्यगुपजीवेयुः षट्कर्माणि यथाक्रमम् ॥ 74 ॥

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्यग्रजन्मनः ॥ 75 ॥

षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुध्दाच्च प्रतिग्रहः ॥ 76 ॥

त्रयो धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणात्क्षत्रियं प्रति ।

अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥ 77 ॥

वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्तेरन्निति स्थितिः ।

न तौ प्रति हि तान्धर्मान्मनुराह प्रजापतिः ॥ 78 ॥

शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्पशुकृषिर्विशः ।

आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं याजिः ॥ 79 ॥

वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणम् ।

वार्ता कर्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥ 80 ॥

अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।

जीवेत्क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥ 81 ॥

उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैस्यस्य जीविकाम् ॥ 82 ॥

वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।

हिंसाप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥ 83 ॥

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्विगर्हिता ।

भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥ 84 ॥

इदं तु वृत्तिवैकल्यात्त्यजतो धर्मनैपुणम् ।

विट्पण्यमुध्दृतोध्दारं विक्रेयं वित्तवर्धनम् ॥ 85 ॥

सर्वान्रसानपोहेत कृतान्नं च तिलैः सह ।

अश्मनो लवणं चैव पशवो ये च मानुषाः ॥ 86 ॥

सर्वं च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च ।

अपि चेत्स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥ 87 ॥

अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धंश्च सर्वशः ।

क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥ 88 ॥

आरण्यांश्च पशून्सर्वान्दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।

मद्यं नीलिं च लाक्षां च सर्वांश्चैकशफांस्तथा ॥ 89 ॥

(त्रपुसीसं तथा लोहं तैजसानि च सर्वशः ।

बालांश्चर्म तथास्थीनि सस्नायूनि विवर्जयेत् ॥ 2 ॥)

काममुत्पाद्य कृष्यां तु स्वयमेव कृषीबलः ।

विक्रीणीत तिलाञ्छूद्रान्धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥ 90 ॥

भोजनाभ्यञ्जनाद्दानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः ।

कृमिभूतः श्वविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति ॥ 91 ॥

सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।

त्र्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ 92 ॥

इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ।

ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥ 93 ॥

रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।

कृतान्नं चाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥ 94 ॥

जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयं गतः ।

न त्वेव ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥ 95 ॥

यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ।

तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ 96 ॥

वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः ।

परधर्मेण जीवन्हि सद्यः पतति जातितः ॥ 97 ॥

वैश्योऽजीवन्स्वधर्मेण शूद्रवृत्त्यापि वर्तयेत् ।

अनाचरन्नकार्याणि निवर्तेत च शक्तिमान् ॥ 98 ॥

अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम् ।

पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत्कारुककर्मभिः ॥ 99 ॥

यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रुष्यन्ते द्विजातयः ।

तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च ॥ 100 ॥

वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन्ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ।

अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् ॥ 101 ॥

सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्ब्राह्मणस्त्वनयं गतः ।

पवित्रं दुष्यतीत्येतध्दर्मतो नोपपद्यते ॥ 102 ॥

नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।

दोषो भवति विप्राणां ज्वलनाम्बुसमा हि ते ॥ 103 ॥

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।

आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥ 104 ॥

अजीगर्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद् बुभुक्षितः ।

न चालिप्यत पापेन क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ॥ 105 ॥

श्वमांसमिच्छन्तार्तोऽत्तुं धर्माधर्मविचक्षणः ।

प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवो न लिप्तवान् ॥ 106 ॥

भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु सपुत्रो विजने वने ।

बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह वृधोस्तक्ष्णो महातपाः ॥ 107 ॥

क्षुधार्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।

चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥ 108 ॥

प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि ।

प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः ॥ 109 ॥

याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मनाम् ।

प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मनः ॥ 110 ॥

जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् ।

प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च ॥ 111 ॥

शिलोञ्छमप्याददीत विप्रोऽजीवन्यतस्ततः ।

प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युञ्छः प्रशस्यते ॥ 112 ॥

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धने वा पृथिवीपतिः ।

याच्यः स्यात्स्नातकैर्विप्रैरदित्संस्त्यागमर्हति ॥ 113 ॥

अकृतं च कृतात्क्षेत्राद्गौरजाविकमेव च ।

हिरण्यं धान्यमन्नं च पूर्वं पूर्वमदोषवत् ॥ 114 ॥

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥ 115 ॥

विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः ।

धृतिर्भैक्ष्यं कुसीदं च दश जीवनहेतवः ॥ 116 ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृध्दिं नैव प्रयोजयेत् ।

कामं तु खलु धर्मार्थं दद्यात्पापीयसेऽल्पिकाम् ॥ 117 ॥

चतुर्थमाददानोऽपि क्षत्रियो भागमापदि ।

प्रजा रक्षन्परं शक्त्या किल्बिषात्प्रतिमुच्यते ॥ 118 ॥

स्वधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात्पराङ्मुखः ।

शस्त्रेण वैश्यान्रक्षित्वा धर्म्यमाहारयेद्बलिम् ॥ 119 ॥

धान्येऽष्टमं विशां शुल्कं विंशं कार्षापणावरम् ।

कर्मोपकरणाः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा ॥ 120 ॥

शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन्क्षत्रमाराधयेद्यदि ।

धनिनं वाप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ॥ 121 ॥

स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः ।

जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ 122 ॥

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते ।

यदतोऽन्यध्दि कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ॥ 123 ॥

प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यथार्हतः ।

शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानां च परिग्रहम् ॥ 124 ॥

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।

पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः ॥ 125 ॥

न शूद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमर्हति ।

नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥ 126 ॥

धर्मेप्सवस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तमनुष्ठिताः ।

मन्त्रवर्ज्यं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥ 127 ॥

यथायथा हि सद्वृत्तमातिष्ठत्यनसूयकः ।

तथातथेमं चामुं च लोकं प्राप्नोत्यनिन्दितः ॥ 128 ॥

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसंचयः ।

शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥ 129 ॥

एते चतुर्णां वर्णानामापध्द्दर्माः प्रकीर्तिताः ।

यान्सम्यगनुतिष्ठन्तो ब्रजन्ति परमां गतिम् ॥ 130 ॥

एष धर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ॥ 131 ॥

॥ इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां दशमोऽध्यायः ॥ 10 ॥< /mUla>

एकादशोऽध्याय:

< mUla>सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सर्ववेदसम् ।

गुर्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः ॥ 1 ॥

नवैतान्स्नातकान्विद्याद्ब्राह्मणान्धर्मभिक्षुकान् ।

नि:स्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषत: ॥ 2 ॥

एतेभ्यो हि द्विजाग्र्येभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् ।

इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृतान्नं देयमुच्यते ॥ 3 ॥

सर्वरत्नानि राजा तु यथार्हं प्रतिपादयेत् ।

ब्राह्मणान्वेदविदुषो यज्ञार्थं चैव दक्षिणाम् ॥ 4 ॥

कृतदारोऽपरान्दारान्भिक्षित्वा योऽधिगच्छति ।

रतिमात्रं फलं तस्य द्रव्यदातुस्तु संतति: ॥ 5 ॥

धनानि तु यथाशक्ति विप्रेषु प्रतिपादयेत् ।

वेदवित्सु विविक्तेषु प्रेत्य स्वर्गं समश्नुते ॥ 6 ॥

यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।

अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ 7 ॥

अत: स्वल्पीयसि द्रव्ये य: सोमं पिबति द्विज: ।

स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥ 8 ॥

शक्त: परजने दाता स्वजने दु:खजीविनि ।

मध्वापातो विषास्वाद: स धर्मप्रतिरूपक: ॥ 9 ॥

भृत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ।

तद्भवत्यसुखोदर्कं जीवतश्च मृतस्य च ॥ 10 ॥

</page>

(वृध्दौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशुः सुतः ।

अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत् ॥ 1 ॥)

यज्ञश्चेत्प्रतिरुध्दः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ 11 ॥

यो वैश्यः स्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमपः ।

कुटुम्बात्तस्य तद्द्रव्यमाहरेद्यज्ञसिध्दये ॥ 12 ॥

आहरेत्त्रीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वेश्मनः ।

न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥ 13 ॥

योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।

तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥ 14 ॥

आदाननित्याच्चादातुराहरेदप्रयच्छतः ।

तथा यशोऽस्य प्रथते धर्मश्चैव प्रवर्धते ॥ 15 ॥

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता ।

अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥ 16 ॥

खलात्क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाप्युपलभ्यते ।

आख्यातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥ 27 ॥

ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन ।

दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन्हर्तुमर्हति ॥ 18 ॥

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति ।

स कृत्वा प्लवमात्मानं संतारयति तावुभौ ॥ 19 ॥

यध्दनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः ।

अयज्वनां तु यद्वित्तमासुरस्वं तदुच्यते ॥ 20 ॥

न तस्मिन्धारयेद्दण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

क्षत्रियस्य हि बालिश्याद्ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ॥ 21 ॥

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः ।

श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ॥ 22 ॥

कल्पयित्वास्य वृत्तिं च रक्षेदेनं समन्ततः ।

राजा हि धर्मषड्भागं तस्मात्प्राप्नोति रक्षितात् ॥ 23 ॥

न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत कर्हिचित् ।

यजमानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥ 24 ॥

यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्वं प्रयच्छति ।

स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥ 25 ॥

देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः ।

स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥ 26 ॥

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ।

क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे ॥ 27 ॥

आपत्कल्पेन यो धर्मं कुरुतेऽनापदि द्विजः ।

स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् ॥ 28 ॥

विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।

आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥ 29 ॥

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।

न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥ 30 ॥

न ब्राह्मणोऽवेदयेत किंचिद्राजनि धर्मवित् ।

स्ववीर्येणैव ताञ्छिष्यान्मानवानपकारिणः ॥ 31 ॥

स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरम् ।

तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयादरीन्द्विजः ॥ 32 ॥

श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् ।

वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन्द्विजः ॥ 33 ॥

(तदस्त्रं सर्ववर्णानामनिवार्यं च शक्तितः ।

तपोवीर्यप्रभावेण अवध्यानपि बाधते ॥ 2 ॥)

क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ।

धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥ 34 ॥

(तध्दि कुर्वन्यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ 3 ॥)

विधाता शासिता वक्ता मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।

तस्मै नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्कां गिरमीरयेत् ॥ 35 ॥

न वै कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः ।

होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथा ॥ 36 ॥

नरके हि पतन्त्येते जुह्वन्तः स च यस्य तत् ।

तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः ॥ 37 ॥

प्राजापत्यमदत्त्वाश्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् ।

अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥ 38 ॥

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।

न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथंचन ॥ 39 ॥

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पशून् ।

हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेत् ॥ 40 ॥

(अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विजः ।

दीक्षितं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥ 4 ॥)

अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन्ब्राह्मणः कामकारतः ।

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥ 41 ॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ।

ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥ 42 ॥

तेषां सततमज्ञानां बृषलाग्न्युपसेविनाम् ।

पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि संतरेत् ॥ 43 ॥

अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।

प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ 44 ॥

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।

कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ 45 ॥

अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति ।

कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥ 46 ॥

प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात्पूर्वकृतेन वा ।

न संसर्गं ब्रजेत्सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ॥ 47 ॥

(प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।

तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥ 5 ॥)

इह दुश्चरितैः केचित्केचित्पूर्वकृतैस्तथा ।

प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥ 48 ॥

सुवर्णचौरः कौनख्यं सुरापः श्यावदन्तताम् ।

ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौश्चर्म्यं गुरुतल्पगः ॥ 49 ॥

पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिवक्त्रताम् ।

धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरैक्यं तु मिश्रकः ॥ 50 ॥

अन्नहर्ताऽऽमयावित्वं मौक्यं वागपहारकः ।

वस्त्रापहारकः श्वैत्र्यं पङ्गुतामश्वहारकः ॥ 51 ॥

(दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत् ।

हिंसया व्याधिभूयस्त्वमरोगित्वमहिंसया ॥ 6 ॥)

एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सद्विगर्हिताः ।

जडमूकान्धबधिरा विकृताकृतयस्तथा ॥ 52 ॥

चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुध्दये ।

निन्द्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैनसः ॥ 53 ॥

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ 54 ॥

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ 55 ॥

ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।

गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ 56 ॥

निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।

भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥ 57 ॥

रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ 58 ॥

गोबधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयाः ।

गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च ॥ 59 ॥

परिवित्तितानुजेऽनूढे परिवेदनमेव च ।

तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥ 60 ॥

कन्याया दूषणं चैव बार्धुष्यं ब्रतलोपनम् ।

तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥ 61 ॥

व्रात्यता बान्धवत्यागो भृत्याध्यापनमेव च ।

भृत्या चाध्ययनादानमपण्यानां च विक्रयः ॥ 62 ॥

सर्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्तनम् ।

हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म च ॥ 63 ॥

इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् ।

आत्मार्थं च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा ॥ 64 ॥

अनाहिताग्निता स्तेयमृणानामनपक्रिया ।

असच्छास्त्राधिगमनं कौशीलव्यस्य च क्रिया ॥ 65 ॥

धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।

स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकम् ॥ 66 ॥

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः ।

जैह्म्यं च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ 67 ॥

खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकबधस्तथा ।

संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥ 68 ॥

निन्दितेभ्यो धनादानं बाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।

अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ 69 ॥

कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ।

फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम् ॥ 70 ॥

एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक्पृथक् ।

यैर्यैर्व्रतैरपोह्यन्ते तानि सम्यङ्निबोधत ॥ 71 ॥

ब्रह्महा द्वादश समाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।

भैक्षाश्यात्मविशुध्दयर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥ 72 ॥

लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ।

प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिध्दे त्रिरवाक्शिराः ॥ 73 ॥

यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ।

अभिजिद्विश्वजिभ्द्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा ॥ 74 ॥

जपन्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं ब्रजेत् ।

ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्नियतेन्द्रियः ॥ 75 ॥

सर्वस्वं वेदविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।

धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥ 76 ॥

हविष्यभुग्वाऽनुसरेत्प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ।

जपेद्वा नियताहारस्त्रिर्वै वेदस्य संहिताम् ॥ 77 ॥

कृतवापनो निवसेद् ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।

आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥ 78 ॥

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजेत् ।

मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च ॥ 79 ॥

त्रिवारं प्रतिरोध्दा वा सर्वस्वमवजित्य वा ।

विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणालाभे विमुच्यते ॥ 80 ॥

एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः ।

समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ 81 ॥

शिष्ट्वा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे ।

स्वमेनोऽवभृथस्नातो हयमेधे विमुच्यते ॥ 82 ॥

धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते ।

तस्मात्समागमे तेषामेनो विख्याप्य शुध्दयति ॥ 83 ॥

ब्राह्मणः संभवेनैव देवानामपि दैवतम् ।

प्रमाणं चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम् ॥ 84 ॥

तेषां वेदविदो ब्रूयुस्त्रयोऽप्येनः सुनिष्कृतिम् ।

सा तेषां पावनाय स्यात्पवित्रा विदुषां हि वाक् ॥ 85 ॥

अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः ।

ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥ 86 ॥

हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् ।

राजन्यवैश्यौ चेजानावात्रेयीमेव च स्त्रियम् ॥ 87 ॥

(जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृता मन्त्रवाचया ।

गर्भिणी त्वथवा स्यात्तामात्रेयीं च विदुर्बुधाः ॥ 7 ॥)

उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरुध्य गुरुं तथा ।

अपहृत्य च निःक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम् ॥ 88 ॥

इयं विशुध्दिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥ 89 ॥

सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत् ।

तया स काये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥ 90 ॥

गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा ।

पयो घृतं वाऽऽमरणाद् गोशत्कृद्रसमेव वा ॥ 91 ॥

कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।

सुरापानापनुत्त्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी ॥ 92 ॥

सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते ।

तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥ 93 ॥

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥ 94 ॥

यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् ।

तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः ॥ 95 ॥

अमेध्ये वा पतेन्मत्तो वैदिकं वाप्युदाहरेत् ।

अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥ 96 ॥

यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सकृत् ।

तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च स गच्छति ॥ 97 ॥

एषा विचित्राभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ॥ 98 ॥

सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु ।

स्वकर्म ख्यापयन्ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥ 99 ॥

गृहीत्वा मुसलं राजा सकृध्दन्यात्तु तं स्वयम् ।

बधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव तु ॥ 100 ॥

तपसापनुनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् ।

चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद् ब्रह्मणो व्रतम् ॥ 101 ॥

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ।

गुरुस्त्रीगमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ 102 ॥

गुरुतल्प्यभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये ।

सूर्मीं ज्वलन्तीं स्वाश्लिष्येन्मृत्युना स विशुध्दयति ॥ 103 ॥

स्वयं वा शिश्नवृषणाबुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।

नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्मगः ॥ 104 ॥

खट्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो विजने वने ।

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः ॥ 105 ॥

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः ।

हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये ॥ 106 ॥

एतैर्व्रतैरपोहेयुर्महापातकिनो मलम् ।

उपपातकिनस्त्वेवमेभिर्नानाविधैर्व्रतैः ॥ 107 ॥

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान्पिबेत् ।

कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥ 108 ॥

चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणं मितम् ।

गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ 109 ॥

दिवानुगच्छेद् गास्तास्तु तिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिबेत् ।

शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥ 110 ॥

तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ।

आसीनासु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥ 111 ॥

आतुरामभिशस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ।

पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वोपायैर्विमोचयेत् ॥ 112 ॥

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।

न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥ 113 ॥

आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ।

भक्षयन्तीं न कथयेत्पिबन्तं चैव वत्सकम् ॥ 114 ॥

अनेन विधिना यस्तु गोध्नो गामनुगच्छति ।

स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासर्ैव्यपोहति ॥ 115 ॥

वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः ।

अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत् ॥ 116 ॥

एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः ।

अवकीर्णिवर्ज्यं शुध्दयर्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥ 117 ॥

अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥ 118 ॥

हुत्वाग्नौ विधिवध्दोमानन्ततश्च समेत्यृचा ।

वातेन्द्रगुरुवह्नीनां जुहुयात्सर्पिषाऽऽहुतीः ॥ 119 ॥

कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ।

अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः ॥ 120 ॥

मारुतं पुरुहूतं च गुरुं पावकमेव च ।

चतुरो व्रतिनोऽभ्येति ब्राह्मं तेजोऽवकीर्णिनः ॥ 121 ॥

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।

सप्तागारांश्चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ 122 ॥

तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ।

उपस्पृशंस्त्रिषवणं त्वब्देन स विशुध्दयति ॥ 123 ॥

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।

चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ 124 ॥

संकरापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।

मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैस्त्र्यहम् ॥ 125 ॥

तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य बधे स्मृतः ।

वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः ॥ 126 ॥

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।

वृषभैकसहस्रा गा दद्यात्सुचरितव्रतः ॥ 127 ॥

त्र्यब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम् ।

वसन्दूरतरे ग्रामाद् वृक्षमूलनिकेतनः ॥ 128 ॥

एतदेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।

प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याच्चैकशतं गवाम् ॥ 129 ॥

एतदेव ब्रतं कृत्स्नं षण्मासान् शूद्रहा चरेत् ।

वृषभैकादश वापि दद्याद्विप्राय गाः सिताः ॥ 130 ॥

मार्जारनकुलौ हत्वा चाषं मण्डूकमेव च ।

श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ 131 ॥

पयः पिबेत्त्रिरात्रं वा योजनं वाध्वनो व्रजेत् ।

उपस्पृशेत्स्रवन्त्यां वा सूक्तं वाब्दैवतं जपेत् ॥ 132 ॥

अभ्रिं कार्ष्णायसीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः ।

पलालभारकं षण्ढे सैसकं चैकमाषकम् ॥ 133 ॥

घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणं तु तित्तिरौ ।

शुके द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायनम् ॥ 134 ॥

हत्वा हंसं बलाकां च बकं बर्हिणमेव च ।

वानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद् ब्राह्मणाय गाम् ॥ 135 ॥

वासो दद्याध्दयं हत्वा पञ्च नीलान्वृषान्गजम् ।

अजमेषावनड्वाहं खरं हत्वैकहायनम् ॥ 136 ॥

क्रव्यादांस्तु मृगान्हत्वा धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् ।

अक्रव्यादान्वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णलम् ॥ 137 ॥

जीनकार्मुकवस्तावीन्पृथग्दद्याद्विशुध्दये ।

चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वाऽनवस्थिताः ॥ 138 ॥

(वर्णानामानुपूर्व्येण त्रयाणामविशेषतः ।

अमत्या च प्रमाप्य स्त्रीं शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ 8 ॥)

दानेन बधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन् ।

एकैकशश्चरेत्कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये ॥ 139 ॥

अस्थिमतां तु सत्वानां सहस्रस्य प्रमापणे ।

पूर्णे चानस्यनस्थ्नां तु शुद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ 140 ॥

किंचिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां बधे ।

अनस्थ्नां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्दयति ॥ 141 ॥

फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम् ।

गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम् ॥ 142 ॥

अन्नाद्यजानां सत्वानां रसजानां च सर्वशः ।

फलपुष्पोद्भवानां च घृतप्राशो विशोधनम् ॥ 143 ॥

कृष्टजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने ।

वृथालम्भेऽनुगच्छेद्गां दिनमेकं पयोव्रतः ॥ 144 ॥

एतैर्व्रतैरपोह्यं स्यादेनो हिंसासमुद्भवम् ।

ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं शृणुतानाद्यभक्षणे ॥ 145 ॥

अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्दयति ।

मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥ 146 ॥

अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।

पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पीश्रितं पयः ॥ 147 ॥

स्पृष्ट्वा दत्त्वा च मदिरां विधिवत्प्रतिगृह्य च ।

शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः कुशवारि पिबेत्त्र्यहम् ॥ 148 ॥

ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः ।

प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ 149 ॥

अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च ।

पुनःसंस्करमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ 150 ॥

वपनं मेखला दण्डो भैक्षचर्या व्रतानि च ।

निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥ 151 ॥

अभोज्यानां तु भुक्त्वान्नं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च ।

जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च सप्तरात्रं यवान्पिबेत् ॥ 152 ॥

शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वाऽमेध्यान्यपि द्विजः ।

तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तन्न व्रजत्यधः ॥ 153 ॥

विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः ।

प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ 154 ॥

शुष्काणि भुक्त्वा मांसानि भौमानि कवकानि च ।

अज्ञातं चैव सूनास्थमेतदेव व्रतं चरेत् ॥ 155 ॥

क्रव्यादसूकरोष्ट्राणां कुक्कुटानां च भक्षणे ।

नरकाकखराणां च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ 156 ॥

मासिकान्नं तु योऽश्नीयादसमावर्तको द्विजः ।

स त्रीण्यहान्युपवसेदेकाहं चोदके वसेत् ॥ 157 ॥

ब्रह्मचारी तु योऽश्नीयान्मधु मांसं कथंचन ।

स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥ 158 ॥

बिडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च ।

केशकीटावपन्नं च पिबेद् ब्रह्मसुवर्चलाम् ॥ 159 ॥

अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुध्दिमिच्छता ।

अज्ञानभुक्तं तूत्तार्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः ॥ 160 ॥

एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः ।

स्तेयदोषापहर्तृणां व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ 161 ॥

धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद् द्विजोत्तमः ।

स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुध्यति ॥ 162 ॥

मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च ।

कूपवापीजलानां च शुध्दिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ 163 ॥

द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वान्यवेश्मतः ।

चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुध्दये ॥ 134 ॥

भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च ।

पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥ 165 ॥

तृणकाष्ठद्रुमाणां च शुष्कान्नस्य गुडस्य च ।

चेलचर्मामिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥ 166 ॥

मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च ।

अयःकांस्योपलानां च द्वादशाहं कणान्नता ॥ 167 ॥

कार्पासकीटजीर्णानां द्विशफैकशफस्य च ।

पक्षिगन्धौषधीनां च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहं पयः ॥ 168 ॥

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ।

अगम्यागमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ 169 ॥

गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ॥ 170 ॥

पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातुस्तनयां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ 171 ॥

एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत्तु बुध्दिमान् ।

ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नधः ॥ 172 ॥

अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु ।

रेतः सिक्त्वा जले चैव कुच्छ्रं सांतपनं चरेत् ॥ 173 ॥

मैथुनं तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः ।

गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् ॥ 174 ॥

चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥ 175 ॥

विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि ।

यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद् व्रतम् ॥ 176 ॥

सा चेत्पुनः प्रदुष्येत्तु सद्दशेनोपयन्त्रिता ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥ 177 ॥

(ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेऽपसंगताः ।

अप्रजाता विशुध्येयुः प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥ 9 ॥)

यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद् द्विजः ।

तद्भैक्षभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ 178 ॥

एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः ।

पतितैः संप्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥ 179 ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशनात् ॥ 180 ॥

यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुध्दये ॥ 181 ॥

पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः ।

निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसंनिधौ ॥ 182 ॥

दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्पदा ।

अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह ॥ 183 ॥

निवर्तेरंश्च तस्मात्तु संभाषणसहासने ।

दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥ 184 ॥

ज्येष्ठता च निवर्तेत ज्योष्ठावाप्यं च यध्दनम् ।

ज्येष्ठांशं प्राप्नुयाच्चास्य यवीयान्गुणतोऽधिकः ॥ 185 ॥

प्रायश्चिते तु चरिते पूर्णकुम्भमपां नवम् ।

तेनैव सार्ध्दं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥ 186 ॥

स त्वप्सु तं घटं प्रास्य प्रविश्य भवनं स्वकम् ।

सर्वाणि ज्ञातिकार्याणि यथापूर्वं समाचरेत् ॥ 187 ॥

एतदेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि ।

वस्त्रान्नपानं देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ 188 ॥

एनस्त्रिभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं किंचित्सहाचरेत् ।

कृतनिर्णेजनांश्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित् ॥ 189 ॥

बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुध्दानपि धर्मतः ।

शरणागतहन्तृंश्च स्त्रीहन्तृंश्च न संवसेत् ॥ 190 ॥

येषां द्विजानां सावित्रो नानूच्येत यथाविधि ।

तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रान्यथाविध्युपनाययेत् ॥ 191 ॥

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः ।

ब्रह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् ॥ 192 ॥

यद् गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।

तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥ 193 ॥

जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।

मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ 194 ॥

उपवासकृशं तं तु गोब्रजात्पुनरागतम् ।

प्रणतं प्रतिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम् ॥ 195 ॥

सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु विकिरेद्यवसं गवाम् ।

गोभिः प्रवर्तिते तीर्थे कुर्युस्तस्य परिग्रहम् ॥ 196 ॥

व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ।

अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ 197 ॥

शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः ।

सम्बत्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति ॥ 198 ॥

श्वसृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च ।

नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुध्यति ॥ 199 ॥

(शुनाऽऽघ्रातावलीढस्य दन्तैर्विदलितस्य च ।

अद्भिः प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना चोपचूलनम् ॥ 10 ॥)

षष्ठान्नकालता मासं संहिताजप एव वा ।

होमाश्च सकला नित्यमपाङ्क्त्यानां विशोधनम् ॥ 200 ॥

उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः ।

स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति ॥ 201 ॥

विनाद्भिरप्सु वाप्यार्तः शारीरं संनिवेश्य च ।

सचैलो बहिराप्लुत्य गामालभ्य विशुध्यति ॥ 202 ॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ 203 ॥

हुंकारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वंकारं च गरीयसः ।

स्नात्वाऽनश्नन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥ 204 ॥

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे वाऽऽबध्य वाससा ।

विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ 205 ॥

अवगूर्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य च ।

जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥ 206 ॥

शोणितं यावतः पांसून्संगृह्णाति महीतले ।

तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्ता नरके वसेत् ॥ 207 ॥

अवगूर्य चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ॥ 208 ॥

अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये ।

शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ 209 ॥

यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति ।

तान्वोऽभ्युपायान्वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेवितान् ॥ 210 ॥

त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् ।

त्र्यहं परं च नाश्नीयात्प्राजापत्यं चरन्द्विजः ॥ 211 ॥

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सांतपनं स्मृतम् ॥ 212 ॥

एकैकं ग्रासमश्नीयात्त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् ।

त्र्यहं चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन्द्विजः ॥ 213 ॥

तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।

प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान्सकृत्स्नायी समाहितः ॥ 214 ॥

(अपां पिबेच्च त्रिपलं पलमेकं च सर्पिषः ।

पयः पिबेत्तु त्रिपलं त्रिमात्रं चोक्तमानतः ॥ 11 ॥)

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।

पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदनः ॥ 215 ॥

एकैकं ह्रासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ।

उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ 216 ॥

एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे ।

शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ 217 ॥

अष्टावष्टौ समश्नीयात्पिण्डान्मध्यंदिने स्थिते ।

नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥ 218 ॥

चतुरः प्रातरश्नीयात्पिण्डान्विप्रः समाहितः ।

चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ 219 ॥

यथाकथंचित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः ।

मासेनाश्नन्हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥ 220 ॥

एतद्रुद्रास्तथादित्या वसवश्चाचरन्व्रतम् ।

सर्वाकुशलमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः ॥ 221 ॥

महाव्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वयमन्वहम् ।

अहिंसासत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ॥ 222 ॥

त्रिरहस्त्रिर्निशायां च सवासा जलमाविशेत् ।

स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ॥ 223 ॥

स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधः शयीत वा ।

ब्रह्मचारी व्रती च स्याद् गुरुदेवद्विजार्चकः ॥ 224 ॥

सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।

सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः ॥ 225 ॥

एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः ।

अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् ॥ 226 ॥

ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ।

पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि ॥ 227 ॥

यथा यथा नरोऽधर्मं स्वयं कृत्वानुभाषते ।

तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ 228 ॥

यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गर्हति ।

तथा तथा शरीरं तत्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ 229 ॥

कृत्वा पापं हि संतप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।

नैवं कुर्यां पुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः ॥ 230 ॥

एवं संचिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् ।

मनोवाङ्मूर्तिभिर्नित्यं शुभं कर्म समाचरेत् ॥ 231 ॥

अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्म विगर्हितम् ।

तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन्द्वितीयं न समाचरेत् ॥ 232 ॥

यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवम् ।

तस्मिंस्तावत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥ 233 ॥

तपोमूलमिदं सर्वं दैवमानुषकं सुखम् ।

तपोमध्यं बुधैः प्रोक्तं तपोऽन्तं वेददर्शिभिः ॥ 234 ॥

ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् ।

वैश्यस्य तु तपो वार्ता तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥ 235 ॥

ऋषयः संयतात्मानः फलमूलानिलाशनाः ।

तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ 236 ॥

औषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा स्थितिः ।

तपसैव प्रसिध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम् ॥ 237 ॥

यद्दुस्तरं यद्दुरापं यद्दुर्गं यच्च दुष्करम् ।

सर्वं तु तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ 238 ॥

महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः ।

तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः ॥ 239 ॥

कीटाश्चाहिपतङ्गाश्च पशवश्च वयांसि च ।

स्थावराणि च भूतानि दिवं यान्ति तपोबलात् ॥ 240 ॥

यत्किंचिदेनः कुर्वन्ति मनोबाङ्मूर्तिभिर्जनाः ।

तत्सर्वं निर्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥ 241 ॥

तपसैव विशुध्दस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः ।

इज्याश्च प्रतिगृह्णन्ति कामान्संवर्धयन्ति च ॥ 242 ॥

प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवासृजत्प्रभुः ।

तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ 243 ॥

इत्येतत्तपसो देवा महाभाग्यं प्रचक्षते ।

सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुत्तमम् ॥ 244 ॥

(ब्रह्मचर्यं जपो होमः काले शुध्दाल्पभोजनम् ।

अरागध्देषलोभाश्च तप उक्तं स्वयंभुवा ॥ 12 ॥)

वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥ 245 ॥

यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् ।

तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित् ॥ 246 ॥

इत्येतदेनसामुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि ।

अत ऊर्ध्वं रहस्यानां प्रायश्चित्तं निबोधत ॥ 247 ॥

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ।

अपि भ्रूणहणं मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः ॥ 248 ॥

कौत्सं जप्त्वाप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्यृचम् ।

माहित्रं शुध्दवत्यश्च सुरापोऽपि विशुध्यति ॥ 249 ॥

सकृज्जप्त्वास्य वामीयं शिवसंकल्पमेव च ।

अपहृत्य सुवर्णं तु क्षणाद्भवति निर्मलः ॥ 250 ॥

हविष्पान्तीयमभ्यस्य नतमंह इतीति च ।

जपित्वा पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः ॥ 251 ॥

एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम् ।

अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किंचेदमितीति वा ॥ 252 ॥

प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् ।

जपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्र्यहात् ॥ 253 ॥

सोमारौद्रं तु बह्वेना मासमभ्यस्य शुध्यति ।

स्रवन्त्यामाचरन्स्नानमर्यम्णामिति च तृचम् ॥ 254 ॥

अब्दार्धमिन्द्रमित्येतदेनस्वी सप्तकं जपेत् ।

अप्रशस्तं तु कृत्वाप्सु मासमासीत भैक्षभुक् ॥ 255 ॥

मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः ।

सुगुर्वप्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्यृचम् ॥ 256 ॥

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः ।

अभ्यस्याब्दं पावमानीर्भैक्षाहारो विशुध्यति ॥ 257 ॥

अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥ 258 ॥

त्र्यहं तूपवसेद्युक्तस्त्रिरह्नोऽभ्युपयन्नपः ।

मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाऽघमर्षणम् ॥ 259 ॥

यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।

तथाऽघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् ॥ 260 ॥

हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्नपि यतस्ततः ।

ऋग्वेदं धारयन्विप्रो नैनः प्राप्नोति किंचन ॥ 261 ॥

ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः ।

साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ 262 ॥

<page num =255>

यथा महाह्रदं प्राप्य क्षिप्तं लोष्टं विनश्यति ।

तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृति मज्जति ॥ 263 ॥

ऋचो यजूंषि चान्यानि सामानि विविधानि च ।

एष ज्ञेयस्त्रिवृद्वेदो यो वेदैनं स वेदवित् ॥ 264 ॥

आद्यं यत्त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन्प्रतिष्ठिता: ।

स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥ 265 ॥

(एष वोऽभिहित: कृत्स्न: प्रायश्चित्तस्य निर्णय: ।

नि:श्रेयसं धर्मविधिं विप्रस्येमं निबोधत ॥ 13 ॥

पृथक् ब्राह्मणकल्पाभ्यां स हि वेदस्त्रिवृत्स्मृतः ॥ 14 ॥)

॥ इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायामेकादशोऽध्याय: ॥ 11 ॥< /mUla>

</page>

<page num =256>

द्वादशोऽध्यायः

< mUla>चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्मस्त्वयानघ ।

कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥ 1 ॥

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः ।

अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥ 2 ॥

शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसंभवम् ।

कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः ॥ 3 ॥

तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः ।

दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात्प्रवर्तकम् ॥ 4 ॥

परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।

वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ 5 ॥

पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः ।

असंबध्दप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ 6 ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।

परदारोपसेवा च शरीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥ 7 ॥

मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ।

वाचा वाचाकृतं कर्म कायेनैव च कायिकम् ॥ 8 ॥

(त्रिविधं च शरीरेण वाचा चैव चतुर्विधम् ।

मनसा त्रिविधं कर्म दशाधर्मपथांस्त्यजेत् ॥ 1 ॥)

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।

वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥ 9 ॥

</page>

(शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ।

अशुभैः केवलैश्चैव तिर्यग्योनिषु जायते ॥ 2 ॥

वाग्दण्डो हन्ति विज्ञानं मनोदण्डः परां गतिम् ।

कर्मदण्डस्तु लोकांस्त्रीन्हन्यादपरिरक्षितः ॥ 3 ॥

वाग्दण्डोऽथ भवेन्मौनं मनोदण्डस्त्वनाशनम् ।

शरीरस्य हि दण्डस्य प्राणायामो विधीयते ॥ 4 ॥

त्रिदण्डं धारयेद्योगी शरीरं न तु वैणवम् ।

वाचिकं कायिकं चैव मानसं च यथाविधि ॥ 5 ॥)

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ।

यस्यैते निहिता बुध्दौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥ 10 ॥

त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ।

कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिध्दिं नियच्छति ॥ 11 ॥

योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।

यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥ 12 ॥

जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिनाम् ।

येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु ॥ 13 ॥

तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान्क्षेत्रज्ञ एव च ।

उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ 14 ॥

(उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्ययमीश्वरः ॥ 6 ॥)

असंख्या मूर्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ।

उच्चावचानि भूतानि सततं चेष्टयन्ति याः ॥ 15 ॥

पञ्चभ्य एव मात्राभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिनां नृणाम् ।

शरीरं यातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ 16 ॥

तेनानुभूयता यामीः शरीरेणेह यातनाः ।

तास्वेव भूतमात्रासु प्रलीयन्ते विभागशः ॥ 17 ॥

सोऽनुभूयासुखोदर्कान्दोषान्विषयसङ्गजान् ।

व्यपेतकल्मषोऽभ्येति तावेवोभौ महौजसौ ॥ 18 ॥

तौ धर्मं पश्यतस्तस्य पापं चातन्द्रितौ सह ।

याभ्यां प्राप्नोति संपृक्तः प्रेत्येह च सुखासुखम् ॥ 19 ॥

यद्याचरति धर्मं स प्रायशोऽधर्ममल्पशः ।

तैरेव चावृतो भूतैः स्यर्गे सुखमुपाश्नुते ॥ 20 ॥

यदि तु प्रायशोऽधर्मं सेवते धर्ममल्पशः ।

तैर्भूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्नोति यातनाः ॥ 21 ॥

यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो वितकल्मषः ।

तान्येव पञ्च भूतानि पुनरप्येति भागशः ॥ 22 ॥

एता दृष्ट्वास्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ।

धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मनः ॥ 23 ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीन्विद्यादात्मनो गुणान् ।

यैर्व्याप्येमान्स्थितो भावान्महान्सर्वानशेषतः ॥ 24 ॥

यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।

स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥ 25 ॥

सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ।

एतद्वयाप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ॥ 26 ॥

तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किंचिदात्मनि लक्षयेत् ।

प्रशान्तमिव शुध्दाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ 27 ॥

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।

तद्रजो प्रतिपं विद्यात्सततं हारि देहिनाम् ॥ 28 ॥

यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ 29 ॥

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ।

अग्र्यो मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ 30 ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विं गुणलक्षणम् ॥ 31 ॥

आरम्भरुचिताऽधैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः ।

विषयोपसेवा चाजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥ 32 ॥

लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।

याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥ 33 ॥

त्रयाणापि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ।

इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥ 34 ॥

यत्कर्म कृत्वा कुर्वंश्च करिष्यंश्चैव लज्जति ।

तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वं तामसं गुणलक्षणम् ॥ 35 ॥

येनास्मिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम् ।

न च शोचत्यसंपत्तौ तद्विज्ञेयं तु राजसम् ॥ 36 ॥

यत्सर्वेणेच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन् ।

येन तुष्यति चात्मास्य तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ॥ 37 ॥

तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते ।

सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रैष्ठयमेषां यथोत्तरम् ॥ 38 ॥

येन यस्तु गुणेनैषां संसारान्प्रतिपद्यते ।

तान्समासेन बक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ 39 ॥

देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वं च राजसाः ।

तिर्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥ 40 ॥

त्रिविधा त्रिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ।

अधमा मध्यमाग्र्या च कर्मविद्या विशेषतः ॥ 41 ॥

स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः ।

पशवश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसी गतिः ॥ 42 ॥

हस्तिनश्च तुरंगाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिताः ।

सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥ 43 ॥

चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ।

रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः ॥ 44 ॥

झल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ।

द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥ 45 ॥

राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरोहिताः ।

वादयुध्दप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥ 46 ॥

गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।

तथैवाप्सरसः सर्वा राजसीषूत्तमा गतिः ॥ 47 ॥

तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ।

नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥ 48 ॥

यज्वान ऋषयो देवा वेदा ज्योतींषि वत्सराः ।

पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥ 49 ॥

ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।

उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥ 50 ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः ।

त्रिविधास्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ 51 ॥

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च ।

पापान्संयान्ति संसारानविद्वांसो नराधमाः ॥ 52 ॥

यां यां योनिं तु जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा ।

क्रमशो याति लोकेऽस्मिंस्तत्तत्सर्वं निबोधत ॥ 53 ॥

बहून्वर्षगणान्घोरान्नरकान्प्राप्य तत्क्षयात् ।

संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥ 54 ॥

श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोजाविमृगपक्षिणाम् ।

चण्डालपुक्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥ 55 ॥

कृमिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् ।

हिंस्राणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ 56 ॥

लूताहिसरटानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् ।

हिंस्राणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥ 57 ॥

तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ।

क्रूरकर्मकृतां चैव शतशो गुरुतल्पगः ॥ 58 ॥

हिंस्रा भवन्ति क्रव्यादाः कृमयोऽभक्ष्यभक्षिणः ।

परस्परादिनः स्तेनाः प्रेतान्त्यस्त्रीनिषेविणः ॥ 59 ॥

संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम् ।

अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ 60 ॥

मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानवः ।

विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृषु ॥ 61 ॥

धान्यं हृत्वा भवत्याखुः कांस्यं हंसो जलं प्लवः ।

मधु दंशः पयः काको रसं श्वा नकुलो घृतम् ॥ 62 ॥

मांसं गृध्रो वपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः ।

चीरीवाकस्तु लवणं बलाका शकुनिर्दधि ॥ 63 ॥

कौशेयं तित्तिरिर्हृत्वा क्षौमं हृत्वा तु दर्दुरः ।

कार्पासतान्तवं क्रौञ्चो गोधा गां वाग्गुदो गुडम् ॥ 64 ॥

छुच्छुन्दरिः शुभान्गन्धान्पत्रशाकं तु बर्हिणः ।

श्वावित्कृतान्नं विविधमकृतान्नं तु शल्यकः ॥ 65 ॥

बको भवति हृत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् ।

रक्तानि हृत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥ 66 ॥

वृको मृगेभं व्याघ्रोऽश्वं फलमूलं तु मर्कटः ।

स्त्रीमृक्षः स्तोकको वारि यानान्युष्ट्रः पशूनजः ॥ 67 ॥

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ।

अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥ 68 ॥

स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः ।

एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ 69 ॥

स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्णा ह्यनापदि ।

पापान्संसृत्य संसारान्प्रेष्यतां यान्ति शत्रुषु ॥ 70 ॥

वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतः ।

अमेध्यकुणपाशी च क्षत्रियः कटपूतनः ॥ 71 ॥

मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयभुक् ।

चैलाशकश्च भवति शूद्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतः ॥ 72 ॥

यथा यथा निषेवन्ते विषयान्विषयात्मकाः ।

तथा तथा कुशलता तेषां तेषूपजायते ॥ 73 ॥

तेऽभ्यासात्कर्मणां तेषां पापानामल्पबुध्दयः ।

संप्राप्नुवन्ति दुःखानि तासु तास्विह योनिषु ॥ 74 ॥

तामिस्रादिषु चोग्रेषु नरकेषु विवर्तनम् ।

असिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनानि च ॥ 75 ॥

विविधाश्चैव संपीडाः काकोलूकैश्च भक्षणम् ।

करम्भवालुकातापान्कुम्भीपाकांश्च दारुणान् ॥ 76 ॥

संभवांश्च वियोनीषु दुःखप्रायासु नित्यशः ।

शीतातपाभिघातांश्च विविधानि भयानि च ॥ 77 ॥

असकृद्गर्भवासेषु वासं जन्म च दारुणम् ।

बन्धनानि च काष्ठानि परप्रेष्यत्वमेव च ॥ 78 ॥

बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासं चैव दुर्जनैः ।

द्रव्यार्जनं च नाशं च मित्रामित्रस्य चार्जनम् ॥ 79 ॥

जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम् ।

क्लेशांश्च विविधांस्तांस्तान्मृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ 80 ॥

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते ।

तादृशेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥ 81 ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां वः फलोदयः ।

निःश्रेयसकरं कर्म विप्रस्येदं निबोधत ॥ 82 ॥

वेदाभ्यासस्तपोज्ञानमिन्द्रियाणां च संयमः ।

अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम् ॥ 83 ॥

सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ।

किंचिच्छ्रेयस्करतरं कर्मोक्तं पुरुषं प्रति ॥ 84 ॥

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ।

तध्दयग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः ॥ 85 ॥

षण्णामेषां तु सर्वेषां कर्मणां प्रेत्य चेह च ।

श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्म वैदिकम् ॥ 86 ॥

वैदिके कर्मयोगे तु सर्वाण्येतान्यशेषतः ।

अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन्क्रियाविधौ ॥ 87 ॥

सुखाभ्युदयिकं चैव नैःश्रेयसिकमेव च ।

प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥ 88 ॥

इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ।

निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ 89 ॥

(अकामोपहतं नित्यं निवृत्तं च विधीयते ।

कामतस्तु कृतं कर्म प्रवृत्तमुपदिश्यते ॥ 7 ॥)

प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साम्यताम् ।

निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै ॥ 90 ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ 91 ॥

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।

आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥ 92 ॥

एतध्दि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

प्राप्यैत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥ 93 ॥

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् ।

अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ 94 ॥

या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ 95 ॥

उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च यान्यतोऽन्यानि कानिचित् ।

तान्यर्वाक्कालिकतया निष्फलान्यनृतानि च ॥ 96 ॥

चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ।

भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिध्यति ॥ 97 ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।

वेदादेव प्रसूयन्ते प्रसूतिर्गुणकर्मतः ॥ 98 ॥

बिभर्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम् ।

तस्मादेतत्परं मन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम् ॥ 99 ॥

सेनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ।

सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥ 100 ॥

यथा जातबलो वह्निर्दहत्याद्र्रानपि द्रुमान् ।

तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः ॥ 101 ॥

(न वेदबलमाश्रित्य पापकर्मरुचिर्भवेत् ।

अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दहते कर्म नेतरत् ॥ 8 ॥)

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।

इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ 102 ॥

अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रान्थिभ्यो धारिणो वराः ।

धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥ 103 ॥

तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् ।

तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ 104 ॥

प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।

त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुध्दिमभीप्सता ॥ 105 ॥

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राऽविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ 106 ॥

नैःश्रेयसमिदं कर्म यथोदितमशेषतः ।

मानवस्यास्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदिश्यते ॥ 107 ॥

अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ॥ 108 ॥

धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिबृंहणः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ 109 ॥

दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिकल्पयेत् ।

त्र्यवरा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ॥ 110 ॥

त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः ।

त्रयश्चाश्रमिणः पुर्वे परिषत्स्याद्दशावरा ॥ 111 ॥

ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च ।

त्र्यवरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ॥ 112 ॥

एकोऽपि वेदविध्दर्मं यं व्यवस्येद्विजोत्तमः ।

स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः ॥ 113 ॥

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥ 114 ॥

यं वदन्ति तमोभूता मूर्खा धर्ममतद्विदः ।

तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तृननुगच्छति ॥ 115 ॥

एतद्वोऽभिहितं सर्वं निःश्रेयसकरं परम् ।

अस्मादप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ 116 ॥

एवं स भगवान्देवो लोकानां हितकाम्यया ।

धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान् ॥ 117 ॥

सर्वमात्मनि संपश्येत्सच्चासच्च समाहितः ।

सर्वं ह्यात्मनि संपश्यन्नाधर्मे कुरुते मनः ॥ 118 ॥

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।

आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥ 119 ॥

खं संनिवेशयेत्स्वेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ।

पक्तिदृष्टयोः परं तेजः स्नेहेऽपो गां च मूर्तिषु ॥ 120 ॥

मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् ।

वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥ 121 ॥

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।

रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥ 122 ॥

एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।

इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥ 123 ॥

एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्तिभिः ।

जन्मवृध्दिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥ 124 ॥

एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।

स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥ 125 ॥

(चतुर्वेदसमं पुण्यमस्य शास्त्रस्य धारणात् ।

भूयो वाप्यतिरिच्येत पापनिर्यातनं महत् ॥ 10 ॥)

इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तं पठन्द्विजः ।

भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टां प्राप्नुयाद्गतिम् ॥ 126 ॥

(मनुः स्वायंभुवो देवः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।

तस्यास्यनिर्गतं धर्मं विचार्य बहुविस्तरम् ॥ 11 ॥

ये पठन्ति द्विजाः केचित्सर्वपापोपशान्तिदम् ।

ते गच्छन्ति परं स्थानं ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम् ॥ 12 ॥)

॥ इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ 12 ॥

< /mUla >

❖❖❖

</page>